

WAYNE S. VUCINICH

СЕЛАНКА, АНДЕЛКО

GEISEL LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SAN DIEGO
LA JOLLA, CALIFORNIA

МОСТАР
И ЊЕГОВА
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ОПШТИНА
*Mostar i njegova srpska
pravoslavna opština*

НАПИСАО

Д-Р ВЛАДИМИР ЂОРОВИЋ

Vladimir Đorović

Beograd
БЕОГРАД

ИЗДАЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ОПШТИНЕ МОСТАРСКЕ

1933
Изд. српске православне

ГРАФИЧКИ УМЕТНИЧКИ ЗАВОД „ПЛАНЕТА“
БЕОГРАД, УСКОЧКА 8

Предговор

Српска православна општина у Мостару прославља ове године стогодишњицу обнове своје старе цркве. За ту свечаност она је потписаном поверила израду овог списка са жељом да се у њему, уз збијену хисторију Мостара, изложе многоструки напори његове српске средине, да се одржи на тешком месту и развије у активно и примерно средиште националног рада, које је с чашћу претстављало главно место Херцеговине не само бројем и положајем него и својим делима. Потписани се са задовољством примио тог посла, да се на тај начин одужи свом родном граду и драгим гробовима својих најрођенијих у њему.

Мостар је досад описан три пута у посебним мањим монографијама. Најбоља је од њих књига Карла Пеца, објављена 1891. у Лайпцигу, на немачком, под једноставним насловом *Мостар*. Писац, који се иначе бавио доста турском прошлочињу, прикупио је ту леп број разноврсних, иако не увек и проверених, података, а радио је извесно време и у самом граду као аустријски дипломатски чиновник. Књижица Мостарца Љуке Грђића Бјелокосића *Мостар некад и сад* (Београд 1901.) има корисних личних сећања и саопштења о стварима којих је после њега нестало, али као стваран опис Мостара она оставља много чега да се пожели. Најслабији је лирско-декоративни опис официра Роберта Михела објављен 1909. у Прагу (*Мостар*), у коме има грубих грешака сваке врсте (мој реферат о њему у *С. К. Гласнику* XXIV, 1910., 390—3). Ми смо овде покушали да изложимо прошлост Мостара са много више нове грађе, обухватајући и времена кад он као град није ни постојао. Књига, надамо се, није тим изгубила од своје прегледности, али је добила свакако тим што је проширивањем хисториске позадине града више подвучен хисториски значај који је имало његово место.

В. Ђ.

I

Најстарија прошлост града

Град Мостар нема за собом онако дуге традиције као Требиње, а млађи је и од Почитеља, Габеле, Невесиња, Коњица, Гацка и Билеће. Његов најранији и још неодређени помен потиче тек из средине XV века, а сам град је у главном творевина Турака. Међутим, његова широка долина, и на северу и на југу, била је прилично густо насељена већ у најранijim вековима историје, и то првенствено баш у оним крајевима где се и данас налазе већа насеља и извесне, од северног ветра заштићеније, питоме оазе. Главна места у тој долини била су: у прехисториско и римско доба Буна, са својим прастарим именом, са неколико очуваних стarih гомила, гробљишта и трагова насеља, преко које је, премостивши Неретву, водио стари римски пут; и у словенско време Благай, који се помиње већ у X веку и који се запамтио нарочито од времена Херцега Стјепана.

У јужном делу мостарске долине, на десној обали Неретве, у селу Баћевићима остало је на главици Градини неколико зидина са прехисториским и римским траговима (нашло се римских цигала и жмуријака, амфора и нешто прехисториског посуђа), а у равници поред потока Јасенице била је римска насеобина, од које се очувало нешто зидина и саркофага¹). Прехисториских гомила и остатака римских зидова са њиховим карактеристичним циглама нашло се доста на Малој и Великој Градини, у околини саме Буне. Између Буне и Мостара, на Мукоши, постојала је нека боља римска грађевина, у којој су се употребљавали и ступови солидније уметничке врсте (нађена је једна глава коринтског стила). И с друге, источне, стране Бићића, на путу између Благая и Мостара, има повише гомила из старог и ранијег Средњег века; нарочито су на Врби, у Гнојницама, нађени лепи фрагменти римских споменика с рељефима, за које је наш свет

¹ V. Radimsky. Prehistoričke i rimske starine kod Baćevića blizu Mostara. Glasnik Zemaljskog Muzeja IV, 1892., 332-6.

тврдио да потичу од неког старог хришћанског манастира. Дјоле иза Буне, око Бунице, у Ограђу, Косору, Сухом Пољу, Кичини и Малом Пољу налази се исто тако много неиспитаних гомила и других остатака из тих давних времена.¹⁾

На северу Мостара, у Бијелом Пољу, нашло се још више и још лепших трагова старијих насеља. У Потоцима је постојало неко римско место већега типа. Тамо су 1890. год. нађена два саркофага са нешто накита из времена Сеобе народа,²⁾ а год. 1902. учињена су још већа открића. На пашњаку Грчинама ископано је неколико врло лепих одломака са јавних грађевина и нешто остатака зграда за становање („множина нађених одломака од жмурњака, ћеремита, опека за грејање и округлих плоча за ступове хипокауста потиче од такових кућа“). Ту је нађен и један витовни споменик Митрасова култа (у вулгарном облику *invicto Metri*), врло занимљив и значајан и сам по себи и по својој популарности у Херцеговини у IV веку после Христа. Четири фрагмената са карактеристичним бољим орнаментима ранохришћанске црквене скулптуре несумњив су доказ, да се та насеобина одржавала и у време пропадања моћне Римске Империје и да је у њој било елемената с вишом духовним потребама.³⁾ Осим Потока спомиње В. Радимски још старе гомиле у Зељуши, Хум-Лишанима и Вратчићима (гробови у Залику, које он исто наводи, много су млађи).⁴⁾

Најпосле и на подручју самог Мостара, у Вукодолу, нађене су две старије жаре са једним прстеном од једноставне глатке бронцане прутице, један љовац цара Гордијана III, кован у Виминацијуму, једна бронцана писалька и нека стакlena посуда. Још се нашло у близини и нешто одломака жмурњака и од старих, руком рађених, посуда.⁵⁾

Постоји мишљење, које није утврђено позитивним налазцима, да је један римски пут водио „од Негочина и на сјевер по прилици правцем данашње цесте крај развалине велике римске зграде код Мукош-хана према ономе кланцу Неретвном, где је данас Мостар.“ А други пут у Бишћу да је водио „од Благаја према Неретвином кланцу преко Драчевице и оне римске насеобине, којој смо останке мотрили код Гнојнице.“⁶⁾ Од Мостара је сигурно водио пут поред оне коло-

¹⁾ V. Radimsky, Bišće polje kod Mostara. Glasnik Zem. Muzeja III, 1891., 161—4, 189.

²⁾ Гласник Зем. музеја II, 1890., 337—42.

³⁾ K. Patsch, Glasnik Zem. Muzeja XVI, 1904., 33-43.

⁴⁾ V. Radimsky, Glasnik Zem. Muzeja VI, 1894., 538.

⁵⁾ K. Patsch, Glasnik Zem. Muzeja XIV, 1902., 12—3.

⁶⁾ Гласник Зем. музеја III, 191—2.

није у Потоцима преко Порима и Бијеле даље у Босну. На том су путу констатовани спурили на више места.¹⁾

Било је известних писаца, који су Мостар покушавали идентификовати са местима: Bistue, Martaritana, Andetrium. Већ множина тих назива и идентификовања казује довољно на први поглед, како је све то несигурна комбинација; у науци, међутим, давно је утврђено да ниједно од тих, поуздано локализованих, места нема никакве везе са Мостаром. У католичкој цркви употребљавано је једно време за Мостар старо име Mandetrium на јоснову сасвим погрешне географске локализације тог старог града и непроученог односа између тог назива и назива Andetrium, који је у ствари варијанта за исто име. Mandetrium је Myk, далматинско место испод Промине.²⁾ Исто је тако погрешно комбиновање навода Географа Равењанина: Unione (*uinanie, utone*) id est Musaro [IV, 16]³⁾ са Хумом и Мостаром, јер то име долази у низу приморских далматинских градова пред именима: Gedate, Spalathron, Salona и означава *Mosor*.⁴⁾

У словенско доба мостарска је долина имала, исто тако, велики значај. Ту се, у њеном најјужнијем крају, на извору Буне⁵⁾, развио стари град, *castrum, Bona* у словенски Благај. Град је постојао пре X века, када се изрично помиње први

¹⁾ Ph. Ballif - K. Patsch, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. I, Wien 1893., 36.

²⁾ П. Сок, Andetrium. Архив за арбанаску историју, језик и етнологију, I, 1923., 19—21.

³⁾ M. Pinder et G. Parthey, Ravennatis Anonymi Cosmographia. Berlin, 1860., 209.

⁴⁾ H. Cons, La province romaine de Dalmatie. Paris 1882., 264; C. Peezi Mostar, 223; J. Asbóth, Bosnien und die Hercegovina. Wien 1888., 250. Свуда је ту стара и погрешна идентификација.

⁵⁾ Ζαχλοῦμοι δὲ ανομάσθησαν ἀπὸ δρους οὗτω καλουμένου Χλούμου. Καὶ ἄλλως δὲ παρὰ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἐρμηνεύεται τὸ Ζαχλοῦμοι ἦγουν ὅπίσω τοῦ βουνοῦ, ἐπειδὴ ἐν τῷ τοιούτῳ βουνός ἔστι μέγας, ἔχων ἀνωνες αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ χλούμ. ὅπισθεν δὲ τοῦ τοιούτοῦ βουνοῦ διέρχεται ποταμός καλούμενος Βόνα. (Константин Порфирионит, Ed. Вопп., 160.). Који је то Хум? Требињски не може апсолутно доћи у обзир; мостарски не може исто тако, како је то указао Ст. Новаковић (Гласник Срп. Ученог Друштва, св. 47, 36—7), јер му топографија не одговара оном, што Порфирионит овако прецизно одређује. Хум овај то је Хум Малог Поља уз Благај са 419 м. висине. Он, истина, није „велик“, али то не мења ствар, јер је висина у оваким ознакама релативан појам. Срп. К. Јиречека, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, Prag 1879., 25—6.

пут, и, судећи по његовом имену и њим напред поменутим старим налазиштима из његова непосредног суседства, он потиче сигурно из римских времена. Да је тај град, са брдом поред њега, имао неког нарочитог значаја за Словене и да је својим положајем и можда својом јачином и необичношћу на њих остављао јачи утисак види се очигледно по томе, што је према њему створен један нов географски појам, област Захумље. Како нас обавештава сам византиски цар, Константин Порфирогенит, Словени су назив Захумље дали целом подручју које се простирало иза брда Хума, на ком су се налазила два града, Бона и Хум, и иза кога је извирала река Буна. После се град Благај развио још више и постао у XIV—XV веку главно место области војводе Санђала Хранића и његова синовца херцега Стјепана Вукчића, у које су неколико пута навраћали и сами босански краљеви. У Подграђу, под Благајем, „на Бис'чи“ издао је краљ Твртко I 2. децембра 1382. једну важну повељу, којом је укинуо сланицу код Новога.¹⁾

У Благају, у тамошњем католичком гробљу, нађен је 1912. год. одломак једне веће плоче са старим српским написом, која је, на жалост, пребијена у свом важнијем делу. Из тог написа, и тако фрагментарног, дознајемо, да је у свом крају неки жупан подизао једну цркву и да је то било у некој вези с Немањом, кога напис изрично спомиње. То би био први документовани подatak о хришћанској активности подизања цркава у овом крају за време српске владавине. У народу постоји предање, да је у близини Благаја постојао некад манастир популарних „бесребрених врача“ Куузмана и Дамјана. Г. Сава Н. Семиз забележио је, да је тај манастир био у Подграђу и да његове рушевине народ простио још и данас зове Врач,²⁾ или су оне, у последње време, ишчезле готово без трага. Недалеко одатле, код Драчевица, уздиже се једна осамљена округла хумка, која се зове Криж. Један веома укусан фрагмент једног капитела из једне црквене рушевине, нађен у близини Стјепанова града, показује развијени уметнички интерес мајстора и средине за коју је рађен. Припада, вероватно, по својим особинама декоративног стила црквеним налascима X—XII века. Сем свих ових навода о хришћанској традицији у Благају и његовој непосредној близини ваља поменути и ово. На путу између

¹⁾ Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма. Београд—Карловци 1929., 85. Сасвим је фантастично причање С. Тројановића, да се Мостар у Средњем Веку звао Подхум и да је чинио „подграђе Хума“ и да је варош по том „чисто српског изгледа“. Босна и Херцеговина. Београд 1898., 71.

²⁾ Зора III, 1898., 325.

Благаја и Мостара налази се по виноградима чувено село Гнојнице. Ј. Дедијер је забележио предање, да је у том селу био манастир Св. Архангела, „па су га мусимани разорили и од његова камена начинили Шарића џамију у Мостару.“¹⁾

II

Стари Мостар

Мостар сам постао је истом у XV веку. Једно насеље на месту данашњег Мостара спомиње се први пут 3. априла 1452.; из њега су писали Дубровчани неким својим земљаџијама у служби деспота Ђурђа. У том писму се вели, да се Владислав Херцеговић одметну јод оца и узео неке градове: *ha preso quello de Togeuac, Vratar in Sutischa, Blagay et do castelli al ponte de Neretva.* ²⁾

Када су били сазидани ти кастели или куле није нам поуздано познато. Дубровачка хроничарска традиција приписује оснивање Мостара великашу херцега Стјепана, Госту Радивоју. Значи, дакле, и по њима да је то средина XV века, када је Радивој највише делао; хроничари, иначе, као годину оснивања наводе 1440. Она може бити тачна и ми је с тога начелно не одбацијемо, иако стварних других података за то нема.

Али какав је то мост на Неретви, који чувају ти мали градићи или куле? Др. Ђиро Трухелка је мислио, да је мост на Неретви, на коме се живо радио 1466. г. и о ком има више вести у Дубровнику, био подигнут не у Почитељу, како се с почетка намеравало, него у Мостару.³⁾ Али то његово мишљење није оправдано. Прво, мост о ком он говори био би подигнут тек 1466. год., док се овај *ponte* мостарски наводи већ 1452. Друго, Мостар није све до 1566. год. имао правог моста, него је на Неретви био подигнут дрвени мост, који је висио на ланцима. По чуварима тога моста, који су се налазили у тим кулама, добио је нови град своје име. То је већ раније прилично тачно утврдио руски конзул Гиљфердинг за разлику од Ђорђа Николајевића, који је дао наивну ети-

¹⁾ Ср. о свему овом моје белешке у Старинару II, 1925., 72.

²⁾ Јиречек, сп. д., 79.

³⁾ Tursko-slovenski spomenici. Sarajevo 1911., 168-9. Трухелкину комбинацију одбијају је раније и Л. Талоци, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München und Leipzig 1914., 291—2.

мологију Мостар = мост-стар. Гильфердинг је, на име, тумачио назив овако: код старога моста створило се насеље, чији су се житељи стали звати Мостари, као и. пр. Блатари од Блата, Древари од Древо, и то се је насеље после развило у град Мостар. Сва остала нагађања о постанку и значењу имена Мостара не вреде нимало; тако нарочито оно, да је варош добила име по мосту и главној кули *Tari*,¹⁾ што је једна неука полународска етимологија.

У једној повељи краља Алфонса Арагонског издатој 1. јула 1454. год. херцегу Стјепану помиње се „civitas Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis“. Л. Талоци мисли да је тај *Pons Terra* — Мостар.²⁾ Ми, међутим, мислимо да то неће бити тачно, јер се тај *Pons Terra* не наводи у списку Херцегових градова уз Благай, Почитељ и Луку, него много раније, у низу градова источне и североисточне Херцеговине иза кога следе градови старе Травуније, као што се у низу градова западне Херцеговине, иза Имотског и Крушевца, помиње и друга „civitas Pontis cum castris et pertinentiis suis“.

Тај првобитни мост, како нам га описује стари турски географ Хаџи Калфа, био је дрвен, „висио је на ланцима, и пошто није био утврђен на стубовима тако се тресао, да се преко њега са самртним страхом прелазило.“³⁾ То је био за дужи и главни турски војнички мост на Неретви, преко кога се имала да пребације и снабдева сва војска која је оперисала у западној Херцеговини и према средњој Далмацији. Он је уједно био од велике користи и становништву мостарске долине, спајајући обе половине његовог поља, од којих је десна била плоднија, а лева значајнија ради Благаја и веза са осталом Херцеговином.

Име Мостара спомиње се тако први пут 1476. год., али се у исто време наводи и име *Мост* и *Мостићи*. Тих година је ово место, ради даљег освајања Херцеговине, већ стекло извесну стратешку важност, јер се у њему често задржавају турске војводе. 1477. год. помиње се у њему Баљин војвода, 1499. Синан, а 1507. Хасан (*vayvoda, vaivoda de Mostar*).⁴⁾

Мостар се, у главном, све више развијао после Херцегове смрти, на рачун његова Благаја. То развијање лако је разумети. Благај лежи на дну мостарског поља, а одмах иза

¹⁾ Босња, Херцеговина и Старая Сербия, СПетербургъ 1859., 43; Л. Григић, Мостар некад и сад, 4.

²⁾ Сп. д., 167, 219—21; нарочито стр. 398.

³⁾ Споменик С. К. Академије XVIII, 91.

⁴⁾ Гласник Зем. Музеја XXIII, 1911., 318; Arxiv za povjestnicu jugoslovensku V, 32, 61, 74, 75, *vayvoda de Most et de Mostichū*; V. Lamansky, Secrets d'état de Venise. SPéterbourg 1884., 433; В. Скарић, Гласник Зем. Музеја XLII, 1930., 16.

њега подиже се стрма Благајска Продо и Бусаќ, тако да се добија утисак као да се њим завршава једна природна географска целина. Он је, уз то, неколико километара удаљен од реке *Neretve*¹⁾, главне комуникационе артерије у Херцеговини, па и по том није имао много услова за развијање веће градске средине. У Средњем Веку, зна се добро, ми Срби нисмо обраћали велике пажње нити показивали много смисла за подизање већих градских насеља; наше старе градове развили су или Романи у Приморју, или у унутрашњоности Грци, и после рударски колонисти. Наши градови остали су, у главном, више градови и утврђења, него вароши и варошка насеља. Значај мостарског мостовног прелаза и бранника запазили су и искористили нарочито Турци, који су и иначе у свој Босни и Херцеговини показивали много разумевања за избор места и развој градских насеља.

Мостар је имао много повољнији положај од Благаја. Од његовог кланца око моста пружала се на север и југ, као и на запад, доста широка долина, у којој се могло развити густо насеље од више хиљада душа. За развој Мостара је много значила и Неретва. Од Јабланице њезина долина бива све питомија и плоднија, а одмах испод Мостара она се шири и постепено претвара у праву речну жупу. То је најплоднији и најбогатији део Херцеговине. Са више вода натопљена долина има уз то јужњачку, зими релативно благу климу, услед близине мора, која изазива приморску вегетацију и која даје и Мостару и његовој долини извесну питомину. Од најранијих времена усечена неретванска увала, која је водила до мора, била је највише привлачна у целој Херцеговини и, као главна линија за унутрашњост, стално тражена, добро насељавана и експлоатисана. Ту се налазило неколико стarih илирских племена. За ову долину су знали и стари Грци и долазили су са својим лађама дубоко узток Неретве; према Псеудо-Скилаксу њихове везе с Нароном иду већ у другу половину четвртог столећа пре Христа. Римљани су овде имали, осим велике колоније у Нарони,²⁾ још и много мањих уз читаву долину и велики војнички логор у Могорјелу код Чапљине. После пропasti Нароне, у старо словенско време, дижу се око Неретве знатна трговачка места, нека посебно утицајем Дубровчана. Ту је Древо,

¹⁾ Њезино име, које се налази и у Чешкој (Неретва се зове и десна притока Буга), доводи А. Шахматов у везу са келтским *nerto*-снага. Archiv für slav. Philologie XXXIII, 67. П. Сок је *Νέρων*, Narona, Narenta, Норин веже са грч. *νερός* — текући. Паралела у Апулији Neretum — Narde. Гласник Зем. Музеја XXIX, 1917., 119—21, 132—3.

²⁾ C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona (Schriften der Balkankommission V). Wien 1907.; Die Herzegovina einst und jetzt, Wien 1922.

Дријево, раније Mercatum или Forum Narenti, после названо Читлук и Габела; затим Почитељ. У наше дане ту се осетно развила Чапљина, која делимично савлађује Столац и Јубушки.

Мостар се као главна варош целе области развио постепено. Дуго времена херцеговачки санџак-бег, кад га је уопште било, имао је своје стално седиште у Плевљима, али је, ипак, по више пута, свраћао у Мостар, понекад на дуже време. То је чинио нарочито у доба војничких акција, кад се требало ближе примаћи граници, а највише до пада Клиса, у првој половини XVI века. Његовом развоју највише је дошло то, што се у њему створио главни прелаз преко Неретве за сву широку област средње Херцеговине. Турци су затекли ту ранији мост, али су га после заменили бољим и трајнијим, који је Мостару дао важан и стратешки и саобраћајни значај. Административно, Мостар није за дуго постао право санџачко седиште, а кад се Босна с Херцеговином делила у ливе он је постао жупа загорске нахије. Али, иако није административно постао брзо главни град, Мостар је то постао стварно, захваљујући свом промету.

Што Турци нису развили главну варош за Херцеговину на самој Неретви, али нешто ниже од Мостара, биће сигурно војнички разлози. Мостар има ванредно погодан стратешки положај. Изнад њега, и на западу и на истоку, подижу се бруда, која су давала могућност за добар преглед сирупације и за лаку одбрану доминирајући над читавом долином. Нарочито доминира градом и самим мостом у њему Хум, који се спушта сублизу до саме Неретве. Сва друга места на Неретви, као Почитељ и Габела, била су војнички више изложена и отворена са више страна.

Мостар као привремено седиште херцеговачког санџак-бега помиње се први пут 1522. године, (*sanzachus craisnicus noster*). Њему Дубровчани те и наредне године шаљу неке поклоне.¹⁾ Евлија Челебија, који је овуда пролазио 1664./5. год. наводи, да је варош освојио сам султан Фатих и да је доделио „паши херцеговачког санџака у босанском ајалету“.²⁾ Мостар су доиста заузели Турци за време владе Мехмеда II, а да га је заузео сам Фатих биће вероватно доцније предање настало у вези са временом освајања.

Мостарски санџак-бег био је човек од знатне моћи. 6. јуна 1522. слали су Дубровчани њему свог посланика Јеронима Бунића баш у Мостар са поклонима, да му честитају на победи, коју је задобио у Далмацији освојивши Книн и Скрап-

¹⁾ C. Jireček, Archiv für slav. Philologie XXI, 1899., 403, 408.

²⁾ Гласник Зем. Музеја, 1908., 320.

дин.³⁾ Седам година доцније спомиње се при првој опсади Беча мостарски паша, који је заповедао херцеговачким трупама и имао табор пред такозваним Sporkenhügel.⁴⁾ Лашванинова Хроника спомиње мостарског пашу и под Јајцем 1525. године, што потврђује и бранилац Јајца, Крсто Франкопан, помињући доиста у свом извештају од 24. јуна 1525. херцеговачког санџака.⁵⁾

Да је Мостар имао нарочиту вредност за нову управу види се најбоље по том, што је санџак-бег био одлучио, и то, како се каже, чак на царску заповест, да стари дрвени мост замени новим, и то не обичним, просто грађеним, него једним мостом, који може да буде узор старије солидности градње и неимарске вештине.⁶⁾ Према тариху на мосту он је сазидан 974. по Хицри, т.ј. 1566/7. г. по нашем рачунању.⁷⁾ Направио га је Коџа неимар, син Абдулменанагин, управо магистрално. Сав од камена зидани лук, изведен као слободан геометриски замах, хвата у промеру 27.34 метра изнад модро-зелене Неретве и као саливен, ничим не подупрт, веже две обале. Висина од врха лука до нормалног стања воде износи 18—20 метара, а ширина му је 4.55 м. Мост је импозантна грађевина, која даје утисак јој великој сигурности и способности неимарској, и који уједно лепо претставља Турску у доба њене снаге и полета. Евлија Челебија с мало источњачког претеривања каже за мостарску ћуприју: „Ја мали роб и најмањи прошао и обишао сам до сада шеснаест царевина, али оваке високе ћуприје не видјех.“ Један модерни путописац написао је за њу са похвалом, да претставља „окамењен полумесец“.

Мостарски град, затворен кулама и капијама, развио се око старог моста и Велике Теле. Поред Суходoline, а преко

¹⁾ Archiv XXI, 403.; у Дубровачком државном архиву, Lettere e Commissioni di Levante XIX, fol. 196—7.

²⁾ Peez, Mostar, 224—5.

³⁾ Dr. J. Jelenić, Ljetopis Fra Nikole Lašvanina. Sarajevo 1916., 48.

⁴⁾ У народу се чује, да је то тобоже стара римска ћуприја; неки су говорили, да је Адријанова или Тројанова. Ср. J. F. Jukić, Zemljopis i povijestnica Bosne, Zagreb 1851., 54; L. Leger: La mythologie slave. Paris 1901., 128.

⁵⁾ Ср. Гласник Зем. Музеја, 1889., 3, 10—13; XX, 1908., 329. За другу годину подизања, 1547., не дају се никакви стручни разлози. Peez, 225.; Mearif za 1312., 115. О видију овог моста постоји велика традиција. Мајстор је и за њу, наравно по народном предању, Раде Неимар. Ср. о тој традицији чланак П. Сиркуа, Научнији боснийскиј журналь, СПетербургъ 1890., 14—57. Нови подаци иза Сиркуа, Peez, 15—6; Mearif, 115; Dr. M. Hoernes, Dinarische Wanderungen. Wien 1894., 41—2. Хари Калфа, сп. д. 91, прича, да царски грађевинар Синан није смео подузети да ту гради мост, него да је то учинио један мостарски столар.

главне улице, била је подигнута кула са две капије, које су затварале град са севера. Друга кула, одмах испод те, исто са две капије, налазила се на дну Кујунцилука затварајући град и с те стране. Јужна кула, с капијама, беше одмах испод цамиског гробља, преко пута од некадашње велике Комадинове куће. Куле с капијама на обе стране старог моста служиле су касније и као тамнице. На десној страни Неретве беше подигнуто неколико кула с капијама, као предграђе, да чувају мост с те, нарочито за ратовања с Млечанима, опасне стране. „Када би се све ове капије позатварале, тада се из града није могло никуд изићи, нити у њу уљећи.” Још год. 1840. држали су се ти стари мостарски бедеми иако у прилично бедном стању. Ф. Јукић, који их описује, каже, да су на много места с рупама „куд се пси ноћу провлаче.”¹⁾ Главна табија, с градом, у ком су се налазили заповеднички конаци и локалне власти, била је на Суходолини, испод Пашиновца, опасана не много јаким бедемима, али са положајем који је господарио целим местом. Ту су после подигнути и сараји Али-паше Ризванбеговића. Највећа кула у граду, округла, са јаким сводовима, носи назив Тара. Има помена да је она „поправљана” 901. год. по Хецри, т. ј. 1495/6., али читање тог турског написа није много поуздано.²⁾

Првих година мостарске историје немамо готово никаквих вести о хришћанском становништву у самом граду. Њега је по свој прилици ту било, ако не око самог моста, као претежно војничког објекта, а оно свакако у непосредној юколини. На западној обали Неретве све до иза далматинске границе налазе се компактна насеља католика, која су врло мало прошарана у градовима муслиманским, а само у неким ретким селима православним становништвом. Непосредна околина Мостара на тој страни пуна је католика и они су, сигурно, улазили и у сам град. Код известних католичких писаца налазе се, на несигурном причању несавремених и помућених извора основане, вести, да је у Мостару још на почетку XVI века постојао католички манастир, који да је изгорео 1531. год. и да су ту настрадали многи фрањевци. Али су та казивања скроз непоуздана. Једни знају за прогоне фрањеваца, но у друго време; али не знају за тај пожар. Други тврде, да манастир није изгорео, него да су га порушили Турци „око 1563.”³⁾ Петар Бакула писао је, према једном акту из 1343. год., да је у Мостару постојала црква Св. Антонија. Међутим, колико је то непоуздано види

¹⁾ С. Д. Магазинъ за 1842., 30—1.

²⁾ Л. Грђинћ, Мостар некад и сад, 4, 7—8.

³⁾ Ср. М. В. Batinić, Djelovanje Franjevaca II., Zagreb, 1883., 14 и г.; Peez, 225; Dr. J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci. I, Sarajevo, 1912., 126.

се јасно из ових његових идентификовања: *Andevii vulgo Mostar, et: in Andricensi urbe hodie Mostar.*¹⁾ Поузданних доказа о постојању католичког манастира у XVI веку у самом Мостару нема у досад познатим савременим и непосредним изворима никако, а тешко је у то веровати и иначе. Откуд манастир у једној тако младој вароши, и то претежно војничкој? М. Хернес зна, међутим, на основу голог причања, да су до пре 1570. год. у Мостару постојале чак три католичке цркве и један манастир.²⁾

Исто тако нема никаквих поузданних вести ни о каквој православној богомољи у то доба. Да је православних било у Мостару у XVI веку имамо непосредних доказа, а то се могло претпоставити и иначе с обзиром на близину јаких православних насеља из горње Херцеговине, која су се спуштала према Неретви.

Прва вест коју имамо је православним и католицима из Мостара и околине није нимало лепа. Год. 1575. поднели су пред мостарским кадијом тужбу против херцеговачког митрополита и доцнијег патријарха Саватија неки католици из дувањског, имотског и мостарског краја и из самог Мостара наводећи, да владица са дванаест царских коњаника обилази Херцеговину и узима црквени порез и од њихових католичких кућа. У тужби се наводи даље, да владика, купећи тај порез, врши силан притисак и да је, чак, „једном ријечју“ обесио фра Ивана из имотске нахије. Зулуми, веле они, не врше се само над њима католицима, него чак и над муслиманима, и то и над њиховим женскињем, које владичин слуга Рајак „хвата и удара ногама у трбухе тако, да се с тога додги те побаце дијете.“ Тужба је писана с много жучи и не изгледа сасвим вероватна у тој уопштености, бар у овој последњој тачци, с обзиром на оних дванаест „царских“ коњаника који су пратили владику. Рајак сам није се појавио на суду, него су место њега изашла два Мостарца, сасвим вероватно оба православна, као његови јемци. Били су то неки Радоња, Радован син Ривице и Никола Радосав. Они су изјавили, да су позвали Рајака на шеријат, „али он, смутњу и незаконитост чинећи, није се хтио покорити шеријату.“ О владици самом на суду више није било говора, што је очевидно доказ, да у тим неделима није било неке његове личне кривице, него да је она потицала само од тог његовог обесног слуге.³⁾

¹⁾ *Shematismus top. hist. custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Herzegovina. Spalati 1867., 27, 29.*

²⁾ Сп. д., 51.

³⁾ Сломеник LXVII, 1930., 114.

III Мостар у XVII и XVIII веку

О старом Мостару нема много других вести. Град је с почетка био у главном војнички. На обе стране ћуприје подигнуте су биле мале тврђаве, које су штили мост и из којих се стално контролисао пролаз преко њега. У тим тврђавама око моста и у граду били су постављени топови, а посада је обично бројала 160 момака, којима је заповедао један диздар. „Они увијек бдију, пазе и чувају и сваку ноћ затварајући градска врата не пуштају никога унутра“, сапиштава нам Евлија Челебија.¹⁾ Извесним људима, који су почетком XVII века спремали општи хришћански устанак на Балкану чинило се, да Мостар као тврђава није од великог значаја. У једном извештају из 1620. год. говори се, да њега није тешко освојити, јер има малу посаду, а бедеми су таки да се могу заузети без запреке.²⁾ И други један извештај, сублизу из истог времена, каже, да је Мостар град са неких 1000 кућа, а са околицом да их има и на 3000. Војвода градски суди у криминалним стварима, кадија у грађанским, а главни ага је надзорник страже. Страже су поред моста, у малим кулама, и служе у главном ноћу; „e vi puo essere qualche archibugio ma non altlarie, si sera la notte e si leva il ponte da una et l'altra parte.“³⁾ Ова два извештаја потичу из времена кад су Турци били безбрјижнији, јер се њихова власт у то време ширила далеко у Далмацији; Евлијин опис потиче, међутим, из времена Кандиског Рата, кад је граница на тој страни померена и кад су учествали упади млетачких чета из Далмације.

Веома је важно утврдити, да Мостар, мада се некима чинио да није силно утврђен, није успело никад ниједној држави да освоји од Турака, иако су понекад извесна млетачка одељења допирала до њега. То је било добром делом с тога, што је, сем војника, при одбрани града учествовало увек и својево, увек борбено, грађанско становништво, које је добро знало шта би значило и за војску и за њих саме да изгубе тај на даљини од неколико десетина километара једини мост и поуздан прелаз преко Неретве.

Становништво у граду било је одувек претежно муслиманско. Прва цамија подигнута је у Мостару, по наводу Челебијином, већ 1473. год., дакле у првим годинама развијања вароши. Данас се не зна тачно где је она била сазидана; Челебија каже сувише опћенито, да је то било негде „у чарши-

¹⁾ Гласник Зем. Музеја 1908., 328.

²⁾ Ib., 1909., 346.

³⁾ Starine XIV, 1882., 176—7.

ји", а чаршија је у XVII веку, кад је он писао, била већ много развијена и са више цамија. У XVI веку, 1507/8. саграђена је Синан-пашина цамија код Официрске касине, а 1557. год. подигао је нову цамију Хаци Мехмед-бег Карађоз,¹⁾ која се налази у главној чаршији и која је све досад највећа и најлепша цамија Мостара. Она по својој архитектури и витким и складним линијама претставља уметничко дело несумњиве вредности. Уз стари мост, као његов савременик, ова цамија је значајан споменик Сулејманове Турске и њене вредности. После тога, у XVII веку, почиње подизање већег броја нових, већином махалских цамија. 1806. године сазидана је Дефтердарова цамија у казаској чаршији; затим, 1617. год., у близини старе ћуприје, Коске-Мехмед-пашина цамија са својим снажним стубовима; 1634. год. Ибрахимагина цамија довршена је и украшена геометричким цртежима. Од мезџида најважнији је био Хаци Алијагин, према Ахмед-ефендијиној чесми (подигнутој 1661. год.), саграђен још 1607. Невесињац Ибрахим еф. Рознамеција, који је тридесетих година XVII века имао много утицаја у Цариграду (умро 1638.), подигао је у Мостару једну цамију и једну месресу.

Мусиманска средина мостарска дала је Турској Царевини у XVI и XVII веку неколико лица од веће духовне вредности. Од њих се спомињу као важнији: Хасан ефендија, као песник зван Зијај (Светли), који је иза себе оставил поступну диван песама. Умро је 1564. год. Хисторичар и филозоф Алидеде син Мустафин, који је умро 1598. и сахрањен, по жељи, у Сигету, писао је на арапском и био је у своје време много цењен. На велик глас изишао је као песник Дервиш-паша Бајезидагић, љубимац султана Мурата III. Захваљујући свом угледу, стеченом књижевним радом, он је 1595. год. постао намесник у Босни и враћао се после још два пута на тај положај. Погинуо је у једној борби код Будима 1603. год. Од њега је остала једна песма у славу Мостара, коју, на жалост, познајем само по рјогобатном препеву Сафет-бега Башагића:

С воћем, с водом и осталим миљем
Он је друга Сирија на свјету,
Е би реко да је рајска баптча
Ко га види у мајскоме цвјету.

С дваје куле велика ћуприја
Пружила се преко р'јеке чарне,
Те са овојим велебнијем луком
Причиња се попут дуге шарне.

¹⁾ Гласник Зем. Музеја, 1908., 330—31.

И његов син Сабухи Ахмед-бег бавио се песништвом. Мостарац Хаци Дервиш ефендија осетио је, исто као и његов имењак, потребу да се јодужи свом родном граду, па је, претерујући, певао за Мостар: „Хава му је угодна, а води му је извор из Селсебина (рајског врела), мостарска шума и поље даје нов живот”. Као признат стручњак у реторици и исламском праву истакао се Махмуд Бејази-заде (умро 1688.). Хусеин Чатрња, као песник звани Хусами, опевао је једног пеливана, који је прешао 1669. год. на конопцу изнад Неретве, везавши га за две куле код старог моста. Његов савременик био је иначе мало познати песник Фазли Мостарац. Као песник истакао се Ахмет Рушди (1637—1699.). Шеих Мухабир Хасан ефендија (умро 1686.) био је веома чувен као тумач сноја. Шехјујо, штован у Мостару као „добри”, био је Мустафа Ејубовић (1650—1707.). У Цариграду, где је био учитељ у некој већој школи и одличан предавач, уживао је велики углед. На његова предавања ишли су слушаоци „јатомице”. Али, кад је био изабран за мостарског муфтију он је оставио све то и вратио се у свој родни град, тврдећи ни мање ни више него да „вјетар Свемилостивога долази од Херцеговине”. Од његова доласка у Мостар, пише Башагић, тај град „предњачи с образованом улемом свима градовима у Босни и Херцеговини, а то се мора приписати већим дијелом заслугама Шехјује, који је знао и умio у својим суграђанима пробудити интерес за науку”. Написао је велики број ученih дела, понављаше коментара, из области права, теологије и реторике. Да је у Мостару, међутим, било и људи, који су на ученост гледали другим очима него Шехјујо, све доче стихови песника Хилмија: „Ко учи узалуд троши дане, јер је данас учењак и беспослењак једно те исто.” Кудси и Маили били су, уз Хилмија, још два мостарска песника који су живот узимали са веселије стране. У Мостару је живео и Благајац шеих Февзи, чији је Булбулистан (објављен 1739. год.) једно од занимљивијих дела за источњачку књижевност.

Сем тих књижевника и научника Мостар је дао Турској Царевини и више државника и војсковођа, какав је био и Дервиш-паша Бајезидагић. Два босанска везира, један за другим, од 1634—37. год., били су Мостарци, Сулејман паша и Салих паша. И Сари Мустафа-паша Челић, босански везир 1714. год., био је исто Мостарац.¹⁾

Као град Мостар је у XVI веку доживео 1563. год. једанjak земљотрес²⁾ и претурио, 1507. и 1546., две куге. Ова дру-

¹⁾ S. Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti. Glasnik Zem. Muzeja XXIV, 1912., 26, 33, 39, 83, 86, 311, 315, 318, 325, 351, 354; Kratka priča o prošlosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1900., 46—8, 52, 66—7, 72, 91.

²⁾ Peez, 225.

га запамћена је нарочито у Дубровнику. У њиховим аналима изрично се помиње, да је пренесена баш из Мостара на њихово подручје, у Ријеку (Омбли), и то у роби.¹⁾ Мостарске куге ушле су и у народну поезију, која им је дала катастрофалне размере. У старом зборнику песама, писаном негде око 1720. год., познатом у науци као Ерлангенски Рукопис, налазе се две популарне песме с овим почецима:

Кад морија помори Мостара
Поморила и старо и младо,
Раставила и мило и драго;

И друга:

По Мостару куга поморила
Поморила и младо и старо^{2).}

А у збирци Николе Кашиковића³⁾ једна песма почиње овако:

Кад је Мостар куга поморила
У Мостару нико не остале
Разма једна сиротица Мара
И у Маре два нејака сина.

Године 1652., за време Кандиског Рата, кад Млечани почеше проридати од Далмације, дођоше у Сарајево кадије, муфтије, хоџе и зајими из Мостара, Габеле, Имотског, Невесиња, Коњица и од друге Херцеговине молећи, да се пошиље војска пут Имотског и Лијевна, „иере поворе и виђу, како ћенерао Фушкарини све попали и пороби.“⁴⁾ Нарочито је била настала опасност за Мостар. Млечани прореше све доњега, а ту их, у Бијелом Пољу, Мостарци сузбише, али изгубише 400 људи.⁵⁾ Победа је била стечена и иначе са много губитака, али за варош ипак не одвише скупа. За време тог дугог рата ускочеке чете, у служби Млетака, залетале су се чешће у мостарску близину и харале села мостарског подручја. Андрија Качић у свом популарном *Разговору угодном народу словинскога слави многе приморске јунаке, који су робили „Бројно до Мостара, до Благаја и до Почитаља“, али помиње и мостарске муслимане, као „змију јод Мостара“ Ха-*

¹⁾ Ib., 224. S. Nodilo, Annales ragusini apopum item N. de Ragnina (Monumenta spec. historiam Slavorum Meridionalium, XIV). Zagrabiae 1883., 118—9.

²⁾ Ерлангенски рукопис. Издао га Др. Г. Геземан. Карловци 1925., 63, 292.

³⁾ Народно благо. Сарајево (без године) II, 33.

⁴⁾ Starine X, 1878., 18—9.

⁵⁾ Bašagić, сп. д., 74; Peez, 225. Нетачно у Hrvatskom dnevniku 1915., бр. 62.,

сан-агу. Араповића, који су четовали по Далмацији, све до мора.¹⁾ Касније, г. 1687., за новог ратовања Св. Савеза, ударао је Стојан Јанковић на Мостар и посао данашињи Претхум, махале Цабовину и Рајевину, али преко старе ћуприје није могао прећи. Пред њом му се јуначки одупро Халебија капетан с градском посадом и грађанима, од којих се нарочито истакао Аго Шарић, који је додније начинио Шарића ѡамију на Луци. „Народ приповиједа и о некој дели-дјевојки, која се је борила уз Агу и погинула. Закопали су ју, где је и пала, а на башлук јој урезали писмо и сабљу у руци. Мезар је у харему у Церници близу нове ћуприје, али башлук више нема од иза ѡкупације.“²⁾ Мустаф-ага Шарић био је врло угледан Мостарац и 1685. год. помињу га Дубровчани у некој мисији у Једрену.³⁾ О том млетачком нападају у Мостару је још крајем XIX века постојало доста живо народно предање; за једну, и данас још очувану, кулу на обронку Хума народ прича да је градио Стојан Јанковић.⁴⁾

¹⁾ У то доба ускоци су се залетали готово на домак Мостара и племили околицу. У белешкама фра Паве Шилобадовића спомињу се чешће заробљавања и пљачке из тих година. Нарочито се одгонила стока. Тако се под датумом 18. августа и 11. септембра 1663. наводе отимања говеда (по 40 комада) и коња, а у јулу 1664. забележени су нападају у Мостарском блату и борбе с „бандурама“, који су при том имали осетних губитака. Под 1. августом 1664. спомиње се овај догађај: „Пође Јуриша Мартинчевић и Мартин Русандић, само 28 јунака, и засидоше у Радобиљи Турком. Срећа јим изнесе Алибега Матузовића, туте га врло ранише и износише га далеко, а када видише да крецаје, тако му главу одсикоше; и дочим је живио свакому је јунаку обећава 300 гроша и још дарове племените.“ 20. октобра исте године била су под њима Козидом три мејдана, од којих два са Мостарцима. „Гргур Перин из Живогашта именом Дерања, а Турчин од Мостара харамбаша Харацовић, али турчин рани нашега по лијевој руци тер врло и Јован Медвидовић именом Галијот, од бандури, а турчин од Мостара харамбаша од бандури, али наш изби Турчину мач из руке пак се подиже по руке, притишће Турчина и закла би га зуби, а притечоше дивери тако ји и разставише, него зајтио један пут јагодицу и оно одгриза, нека се зна да је био на мејдану.“ У години 1665. заробили су две буле, „од Мостара“. 8. октобра 1665. „отиђоше приморске харамбаше к Мостару, 136 друга, Гргур Бушелић, Иван Галијот, Јуре Слипица, Иван Катић и заробише говеда 100, коња 35, и ударише за њима Мостарани у потиру, стигоше ји на Вучјаци, онда се побише врло.“ У борби је пало 4 мртвих и 5 рањених Турака, 16 допаде ропства, док ускоци изгубише само једног мртва и три рањена. Слично се понављало и 1667. и 1668. године. Starine XXI., 1889, 92—100, 102.

²⁾ Mearif, 115.

³⁾ Дубровачки државни архив, Lettere e Relazioni dei Ambassadori, XLVIII.

⁴⁾ Ср. Босанска Вила 1889., 374.1

То предање неће бити тачно. Стојан је погинуо у августу те исте године и не би имао ни временат ни потребног мира да то изведе. Он није био јунак систематских опсађивања градова, него хајдучких препада и јуначких мегдана. Много вероватније је друго предање, да је Стојан ту кулу спалио.¹⁾ Као особит јунак истакао се у том рату дон Зване Филиповић, коме млетачке власти издају похвале ради држања под Мостаром, Скопљем и Ливном. У борби под Мостаром он је чак преотео неке турске заставе.²⁾

Један врло разговоран, радознао, али и не много поуздан сведок о Мостару у то доба, из 1658. год., јесте један француски путник, неки Пуле, који је на свом путу из Дубровника за Београд свратио у ту варош.³⁾ У Мостару њему није упало у очи ништа особито, осим старог моста, за који рече да му је грађевина без сравњивања смелија и величественија од моста Ријалта у Млечима, иако је тај на велику гласу. Близу Мостара беше ухватила њега и његову пратњу велика киша, и описујући је он прича, како је Мостар, мала варош са дрвеним кућама зиданим при страни, том приликом прилично страдао, јер је нагла бујица однела један део тих кућа у Неретву. То је био познати наш дроње, који је разровао сву Суходолину и који је у том крају вароши неколико пута правио сличне штете. У Мостар је Пуле дошао у време једног строгог посја и изненадио се, кад је код нас православних (*ces Schismatiques*) нашао, да се не једе месо, не троши масло, чак ни зејитин и да се за јело износило обично неко поврће зачињено сирћетом или с нешто белог лука, и уз то неко корење. Иначе, пратња Пулеова ишла је радо у међане ради нашег вина, које су у граду продавали једино православни (*qui ne se vend que chez les Grecs*). Пре поласка из Мостара за Сарајево многи трговци, па и сам тај Француз, ушивали су своје новце у доње хаљине, јер је пут био опасан због хајдука и њихових препада.

У том Пулеовом извештају ми налазимо први пут нешто више подробних вести о православном елементу у Мостару. Као Француз, непотпуно обавештен, он тај елеменат приказује као Јермене и Грке, док је, како смо видели из оне белешке из 1575. год. и као што ћемо видети из других доцнијих, тај елеменат био претежно чисто српски.

Пуле је био одсео у једном хану, типском за цео Балкан, у ком су се, на средини, око наложене ватре, изувени и раскомоћени, одмарали путници од учињених напора; улазе-

¹⁾ Л. Грђић, сп. 9, 16.

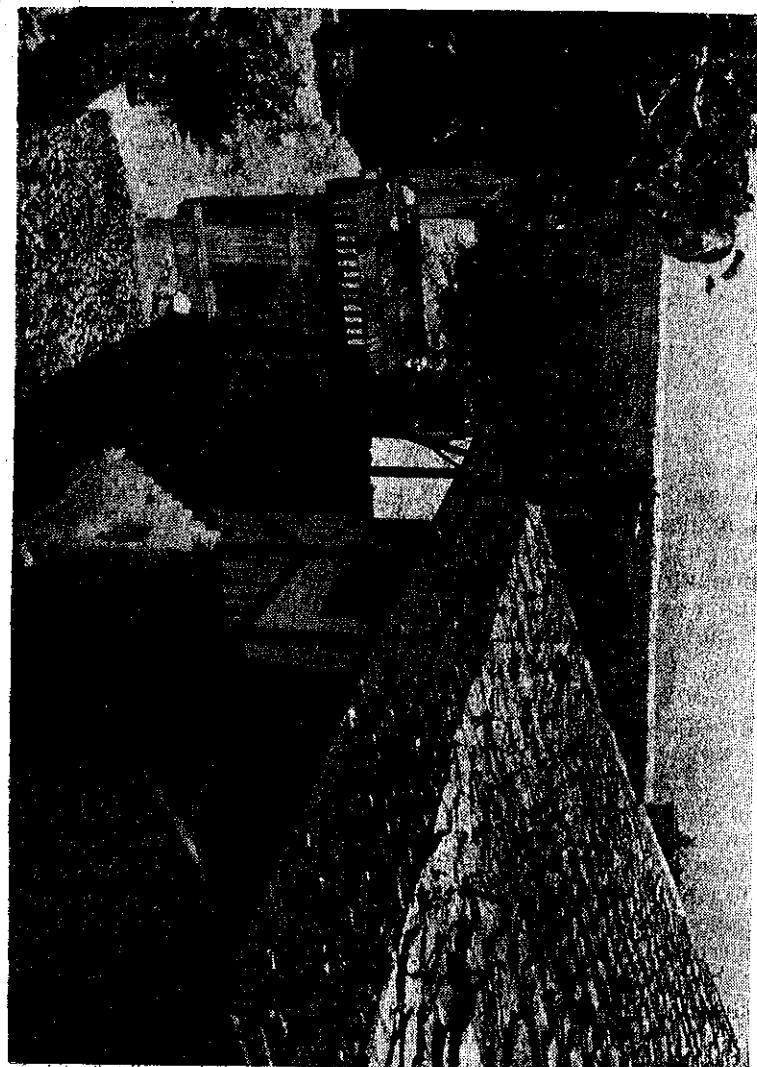
²⁾ S. Grčić, *Sinjske narodne pjesme i pričanja*, Split 1920., 206, 211—2.

³⁾ В. Јелавић, *Доживљаји Француза Poullèt-а на путу кроз Дубровник и Босну*. Гласник Зем. Музеја, 1906., 47—53.

ћи у широке разговоре с разним лицима која би ту пут на- нео, а највише са трговцима. Било је ту људи с разних стра- на; Пуле, међутим, нарочито описује неке јерменске трговце, који су преносили злато из Млетака на Исток препродајући га с великим зарадом, јер је, што се ишло даље према Исто- ку, злато било на све већој цени. На храну је Пуле ишао свако вече у неку механу. Са оним што је тамо добијао није био нимало задовољан; доносили су му, каже, крупан и добар бели купус, али сиров, зачињен само сирћетом, а служили су га у калаисаној ћаси од бакра. Он је, иако незадовољан јелом, јодлазио у механу, јер је из ње могао да гледа жене, за које је налазио да су лепе, и да лакше долази у додир с некима од њих, јер су иначе, на улици, све ишли завијене толико, да им се није могао ни струк распознати. Галантни Француз гледао је више на то него на све друго и с тога његов опис оскудева и интелигенцијом запажања и интересом човека шире културе.

Много описирније описује Мостар Евлија Челебија.¹⁾ У њему се налази, вели ѿн, градоначелник, војвода са педесет људи (осим стражака код ћуприје), муфтија и много других великаша и хоџа и врло много становника. Он је титуларни ситецадилук од тридесет акчи; средиште спахиског ћехаје, јањичарског сердара и сердара будимских војника; у њему су градски диздар, мимар-ага, харачки повереник и други мањи чиновници. На кули код ћуприје, над Неретвом, налазило се једно одељење, где су се састајали мостарски угледници и учењаци и расправљали сва могућа питања. Према кули, на другој страни ћуприје, дизао се мезид султана Сулејмана са једном малом кахвом, у којој су се обично купили војници. Мостар је још у то време имао свој водовод, који је извео кроз мједене чункове преко старе ћуприје већ спомињани и за варош заслужни Ибрахим еф. Рознамеција, и Челебија спомињући то истиче, како је доиста чудно да вода тече и испод и изнад моста. Помало источњачким начином Челебија у свом причању и претерује: вода је, каже он, испод ћуприје дубока 87 аршина, а у њој се налази „каменица као сводовље бање”, које вода „ваља хуком као гром”. У читавом граду биле су тада 53 махале са 3040 тврдих зграда покритих плочом и ћерамидом, од којих се највећи део налазио на левој страни, при брду, у данашњим Мазољицама, Бранковцу и Бјелушинама. На десној страни су биле готово саме башче. Варош се отегла у дуљину равних 5000 корака, а од ње до Благаја све су, каже, башче и виногради. Лети је, прича и Челебија, велика врућина, јер угрјане лицице усијавају варош. У граду су три бање, две на левој а једна на десној страни, док их у приватним кућама има 127.

¹⁾ Гласник Зем. Музеја 1908., 328—32.

Старо парохијско здање

Мостар има чаршију, пазар и 350 зиданих дућана, а „приједо“ се налазила табхана, „какве ни на каквом мјесту нема“. У њој, утврђеној и са демирима на прозорима, било је смештено 120 малих дућана. Вода за кућну употребу узимала се из Неретве; у многим кућама служиле су за добављање воде жице везане за кућу и у води за какву литицу, а низ њих се спуштао суд за воду („макаре“). У казаској чаршији налазила се сат-кула, чији се звук — опет претерано — „чуо на три сата хода“. На пречкој страни било је 19 млинова и 18060 винограда, што више него вероватно не одговара истини. Толиког броја винограда није могло бити у целом мостарском подручју никад, ни тада а ни доцније. „Услијед добре воде и зрака“, казује Челебија, „све им је воће тако сочно и лијепо, да носе у остала мјеста смокве, грожђе и шипкове колико људска глава“. Људе хвали као лепе и здраве, храбре, дарежљиве и гостољубиве.

У једном трећем кратком извештају, с краја XVII столећа,¹⁾ каже се за Мостар само ово: „На путу из Сарајева у Дубровник, на трећем конаку, налази се лепи и славни град Мостар (la bella città e famosa di Mostar), у ком има око 12.000 становника. Све су куће од камена“.

У оном старом, већ напред навођеном, Ерлангенском зборнику налази се са похвалом поменута мостарска чаршија, која је у Челебијино време имала већ толико својих представника:

Л'јепи ти су мостарски дућани,
У њима су лепши базрђани,
Понајлепши базрђан Мустафа.²⁾

У једном дубровачком извештају из Мостара од 2. септембра 1693. године казује се, како су мостарски трговци, свакако због конкуренције, задовољни, што се због млетачких нападаја затворила „габеоска скала“.

У тој чаршији било је несумњиво и Срба православних. Сем Пулеових вести ево и још неколико података: 1656. год. сковао је мајстор Иван „с православними Христијани ва место Мостар“ један крст за Требињски Манастир звани Тврдош.³⁾ У бјелушинском гробљу налазио се раније (данас га више нема) крст неког Богдана из 1680. године.⁴⁾ У Карабеговој огра-

¹⁾ Минхенска Народна библиотека, Codex ital. monacensis № 188, f. 519.

²⁾ Сп. д., 275.

³⁾ Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 1530.

⁴⁾ Објавио га В. Вулетић Вукасовић у Viestniku hrv. ark. društva XII. 1890., 17. У години је погрешка; последње и име бити и. Л. Грђић, сп. д., 15, саопштио је тај натпис напамет, од Богдана ствара Данила, а година је звин.

ди код Бабуна налазила су се два гробна натписа из 1689. и 1691. год., један неког Вукашина, а други Мишка Вукашиновића, оба православног типа.¹⁾ Сем тога, у збирци мостарске српске општине чува се једно еванђелије манастира Студенице, које је, после њеног пљачкања, доспело 1696. год. у наше стране. Али упада у очи, да међу прилагачима неких српских манастира у то доба, које је прикупио Ст. Новаковић у Гласнику срп. ученог друштва XLII, нема никога из Мостара, док се чешће спомиње Сарајево, па Бања Лука, Требиње, Никшић и друга места. Међутим, кад су Сарајлије милиле 1696. год. патријарха Калинича да им не долази по милостињу, они су му, између осталог, писали и ово: „Ако мотриш преодиље от Сарајева, Бог вест, свети стари, не имаш куде до једнога Мостара.“²⁾ Мостарци су били поглавито штедри прилагачи близког манастира Житомишића.

О мостарском православном елементу у то доба имају два лепа податка с почетка XVIII века. Браћа Новалићи из Мостара прешли су од своје воље под млетачку власт, бежећи од Турака за време последњег рата, па су замолили дужда, да им дозволи градњу цркве у Читлуку, у који се скучило на 40 православних породица. После преговора од више година издана им је дозвола 20. јула 1709. Земљиште за градњу цркве дао је Јован Новалић, који се за њу највише и заузимао. Али до зидања није ипак дошло због несигурног стања на граници. Како је 1718. год. Читлук поново враћен Турцима, то се дозвола за градњу пренела из Читлука у Опузен.³⁾ Из тог времена, из друге деценије XVIII века, потиче и један аустрички поверљиви извештај о самом Мостару. У њему се каже, да се у граду налазе четири улице (Gassen) православних и католика. Православни ту имају и једну цркву, управо кућу која је служила као црква, и четири калуђера.⁴⁾ Из једног турског акта у манастиру Житомишићу из тог времена знамо, да су се калуђери тог манастира били разбегли,⁵⁾ и у бегству остали дуже времена, сигурно због борби које су се 1693—5. год. водиле у целој долини Неретве, па оставиле доста несигурности и после тога.

Ова четири калуђера у Мостару биће да су из Житомишића, или бар већи део њихов, јер мостарска православна општина није била тада толика, да су јој требала четири пароха, а за бављење толиких калуђера тада у том месту, где још није било седиште владичине, није постојао ни-

¹⁾ Vjesnik hrv. arh. društva X, 1888., 53.

²⁾ Гласник Зем. Музеја 1910., 508.

³⁾ Ј. Н. Влачић, Из прошлости српске области неретљанске. Мостар 1901., 63—70.

⁴⁾ Гласник Зем. Музеја 1908., 105.

⁵⁾ Летопис, књ. 169, 1892., 45—6.

какав други разлог. Где се налазила та православна богомоља није сигурно утврђено, али биће да је то она капела у Бјелушинама, на чијим је рушевинама обновљена стара црква.

Према извештају Дубровчанина Матеје Гундулића из године 1674. било је у Мостару и католика: *la citta di Mostar nella quale e ne' castelli che li sono d' intorno, v'e buon numero de latini.*¹⁾ Могуће је, према томе, да су две године пре тога помогли и мостарски католици да се спасе макарски бискуп Лишњић, кад су га у Мостару хтели Турци казнити смрћу.²⁾ По саопштењима фра Ивана де Вијетри, који је био генерални комесар за босанску провинцију, поднесеним у Ватикану 1708., у Мостару је било 90 раштрканих католичких кућа, а дужност жупника вршио је један редовник Антонио из манастира Крешева.³⁾ Ти католици нису имали своје цркве. Кад је бискуп фра Паво Драгићевић свраћао у Мостар, још 1742. године он је служио мисе у кући Шимуна Зировића. Пароси су увек долазили из Крешева и мучили су се немајући сталног седишта. Мостарска парохија имала је тада, по њиховој статистици, заселака 15, 138 кућа и 1215 душа.⁴⁾ Постоји и један ферман из 1692. године, из кога се види како се херцеговачки владика хаци Симеон тужио, да му херцеговачки католици (помињу се поименце баш они из Мостара и Габеле) не плаћају мирија и како су турске власти донеле одлуку, да то они „на основу старог закона“ морају чинити.⁵⁾

У то време, као и раније, било је доста сукоба између католика и православних црквених власти, које су, сматрајући се на неки начин као повлашћене, са одобрењем Турака тражиле извесне верске порезе и од припадника западне цркве.

У XVIII веку вести су о Мостару још обилатије. 10. фебруара 1701. падала је у њему мутна киша као од луга и то таква, да се још месец дана иза тога налазило по калдрми трагова њезиних.⁶⁾ Године 1731—2. косила је поново куга у вароши; „беше напрасна самрт ва чловеце, какова же нест била ни на преродители наших“, од које је, по Лашванину, на дан мрло у Сарајеву, Мостару и Бањој Луци по 300 особа.⁷⁾

¹⁾ Гласник Зем. Музеја 1909., 384; Споменик LXVII, 174.

²⁾ Batinić, сп. д., 144.

³⁾ Starine XVII, 1885., 92—3.; Jelenić, Kultura i bosanski franjevci I, 173.

⁴⁾ Dr J. Jelenić, Spomenici kulturnoga rada franjevaca. Mostar 1927., 97—103.

⁵⁾ И. Јастребов, Податци за историју српске цркве. Београд, 1879., 204.

⁶⁾ Гласник Зем. Музеја IV, 1, 1889., 127; Лашванин, изд. Јеленића, 71.

⁷⁾ Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи бр. 2592; Лашванин, 74

Године 1710. помиње се једна буна мостарске раје против месног паше. Дубровачки племић Никола Буђић писао је своју влади 19. фебруара те године, како се дигла „сва раја”, дакле и православна и католичка, против паше и да је посела све кланце, „*per insultar lo*”. Уз њих је пристало и око 40 сејмена са моста на Буни. Кад је пролазио дубровачки посланик са пратњом изишли су преда њу „као побеснели”, са ужасном виком, мислећи да су то пашалије, а кад су видели да су то Дубровчани пустили су их затраживши само нешто „добре руке”. Кад се Буђић хтео потужити паши на тај случај, одговорили су му људи поверљиво да то не би требао да чини, јер паши није мило да се о том говори „*giache ancor lui se trova in gravi angustie*”. С тога је Буђић на повратку кући одредио кренути преко Фоче, да не би имао какве нове незгоде.¹⁾

У раније поменутом аустријском извештају описује се Мостар тога времена овако: варош је доста велика, изграђена од камена, (von rügen Steinen gebaut und gedeckt), не много широка, али зато отегнута читав сат у дужину. Тврђава није велика и нема јаке артиљерије. Око вароши су виногради, које гаје и мусимани и хришћани, са добрым вином. Осим тога расту туда у изобиљу маслине, смокве и неранце. У граду је заповедник један бег, који се сматра као паша, а посада му износи, мисли се, већа због рата с Млечанима, на 2000 људи. Занимљиво је, да за Буну казује, да је варошица (Marktflecken) са 800 кућа. Како не помиње Благаја, Малог Поља, Ходбине и осталих суседних села биће да су у том броју кућа урачуната и она под тим општијим именом.

У великому рату који су 1716—8. год. водиле Аустрија и Млетачка Република против Турака страдала је и опет нарочито долина Неретве. Дубровачки надбискуп Ђ. Конвентали јавио је 15. јула 1717. у Рим, да је млетачки војсковођа Моцениго кренуо под Мостар, под значајно трговачко место, да почне операције против Турака и с те стране.²⁾ Али тај поход није успео. Све вести кажу, да Моцениго није имао средстава за операције већега стила; његова сва акција састојала се у том, што је успео да попали мостарска предградја на десној обали Неретве.³⁾ У том рату нарочито се истакао један мостарски трговац Шојић, који је, прешавши Мле-

¹⁾ Дубровачки државни архив, Преписка, Fasc. CLXXV.

²⁾ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium II. Zagrabiae 1875., 252.

³⁾ Опаду помиње Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. Wien 1891., 240; ср. даље Peez, 225; Hoernes, 45. Цинкајэн наглашава у својој Geschichte des osmanischen Reiches in Europa V, Gotha 1857., 555: *sogleich weiter in diese Provinz vorzudringen und die Hauptstadt Mostar anzugreifen, dazu fehlten die Mittel.* Башагић, Кратка пруга, 91—2, нема помена о тој опсади.

чанима, организовао једну чету и набављао од својих новаца и средства за њу. Чак је био вољан платити и топове „ако се изгубе”, само да му их даду употребити. Успело му је, да је 2. августа 1717. ослободио Имотски од Турака.⁴⁾ Ове ратничке везе херцеговачко-млетачке утицале су, у извесној мери, и на трговину. 13. августа добио је Владислав Соркочевић мисију од Дубровачке Републике, да се потужи новом босанском везиру, како у последње време сва трговина иде из Мостара у Сплит, а не на њихову скalu.⁵⁾

У хроници фра Николе Лашванина спомиње се једна буна баша у Мостару 1748. године.⁶⁾ Босански везир Али-паша Хећимовић ударио је био нове намете и хтео је да у неколико доведе у ред босанске јањичаре, који су били недисциплиновани елеменат пљачке. Прилика за то дала му се, сем на другим странама, и у Мостару, у јануару наведене године. Кад је царски благајник дошао да исплати редовне војнике затражише и јањичари плаћу, и кад је не добише јурнуше на благајника и његове људе. Овај побеже у кућу капетана Вучијаковића, уз коју је била кула, и затвори се ту са својим људима. На то јањичари ударише на кулу код моста, извукше одатле топове и почеше праву битку са Вучијаковићем и благајником. Буна се одатле распирала даље и захватила је готово сву средишњу Босну и изазвала пад везиров.⁷⁾ У априлу, после везирова пада, баше ударише и на остале своје противнике и би опет крвопролиће. Везиров наследник Мухсин заде Абдулах паша не хтеде да остави некакђевена зачетника те побуне, него даде довести у Травник мостарског главног башу и ту га удави 10. марта 1749. Осталу му се дружина разбегла, а власт њим даде раскопати куће.⁸⁾ Из тог је времена, по свој прилици, једно недатирено писмо Шабан аге, сердара мостарског, упућено Дубровачкој Републици, у ком им вели, да је био у Цариграду и тамо добио заповед,

¹⁾ Batinić, сп. д., III, 30; Лашванин, 72.

²⁾ Дубровачки државни архив, Lettere e Commissioni di Levante, LXXI, f. 31.

³⁾ Сп. д., 84—6; Peez, 225, није разумео дотично место код Лашванина—казује, да је Вучијаковић у брзо угушио устанак са муселимом Јусуф-беговићем. Међутим, муселим Јусуфовић био је, по Лашванину, у Сарајеву и побегао је од баша јањичарских, који су му опленили кућу. По Пецу иста погрешка у Mearifū, 115.

⁴⁾ Bašagić, Kratka pruga, 102.

⁵⁾ За тог башу прича Лашванин да је био велики зликовац и да му је за то сарајевски баша дао одсећи руку иза шаке. „И онако сакат“, прича он даље, „чинити је мого зло, нико тако, и отео кћер једног кадије и узео за жену, која умарвши удрио с петерицом мостарских башах на двор Копчића бега у Дувну и отме му сестру и узме за жену, која је утекла обука-влашке хељине. И не могућ је наћ матер јој избив и поробив отишли, али су га брзо ухватили.“ Сп. д., 84—6.

да гони јањичаре; „ко цареве ријечи не слуша они ће се чоек искати.“ Он опомиње Дубровчане, да их не примају и да их не узимају за поклисарске пратиоце.¹⁾

Кад је 1756., у лето, дошао у Мостар ћехаја Сопа Огландаш са војском, на пролазу за Црну Гору, Мостарци им с почетка дадоше конак на Луци. Али сјутри дан, не зна се из ког разлога, затворише баше и јањичари град и не дадоше ником од ћехајине војске да уљегне у њу и да што купи. Тек кад четири алај-бега дођоше да се моле Мостарцима пред Шарића џамијом отворише ови град и пустише их. Сјутри дан војска је кренула у Благај и даље.²⁾ Према том се види, да су се баше брзо опоравиле иза оних удараца и наставиле стари занат, и да су у граду и опет претстављале врло важног чиниоца.

Бунтовни дух Мостараца задавао је везирима још много главобоље. Кад је безобрзни Мехмед-паша Кукавица, посебни и повлашћени царски изасланик за увођење реда у Босни, 1759. кренуо на Мостар, да и у њему казни оне који су били на челу отпора против султанових власти, ови се скуне и, дочекавши пашу, одбију га и убију му четири човека.³⁾ Осим тога поднесу у Цариград и тужбу против њега. Овога пута, јер је Цариград и иначе био незадовољан пашом и његовом сувишном крутошћу, они добише потпуну задовољштину: Мехмед-паша би прогнан у Ресмо на Криту, где је, изгледа, био смакнут. За Мостар, према томе, није важила она песма, која се иначе певала по целој Босни:

Док бијаше Кукавица паша,
Не знаде се ко бијаше баша,
Све саруке збиште у сандуке,
Јатагане скрише на таване.⁴⁾

Место неке идеје о политичкој независности, коју су извесни наши људи хтели да виде и нађу у тим и каснијим борбама наших муслимана с везиром и властима, треба тражити за њихов рад сасвим друге мотиве. Наши муслимани нису хтели да се сасвим цепају од Турске и султана никад и ни под којим условима; оно, што су они тражили, било је само да добију што више личне и локалне самосталности. Они су ишли, ако се то само може рећи, с обзиром на њихово врло примитивно политичко васпитање, за извесном, и то што већом, децентрализацијом управе, и то, по могућности, у олигархиском систему. Наивност је тврдити да се у то доба

¹⁾ Дубровачки држ. архив, *Lettere a relazioni № 1973—1984*.

²⁾ Стојановић, сп. д., бр. 3108.

³⁾ Kronika Mula Mustafe Bašeskije. Glasnik Zem. Muzeja XXX, 1918., 31.

⁴⁾ Bašagić, 104—5. Отуд наша пословица: „Запамтио пашу Кукавицу“.

јод наших муслимана „развила мисао да Херцег-Босна може бити независна“¹⁾) и да се борбе из тог времена имају тумачити неким ма и полуслесним националним побудама. Разлоги за побуне у нашим земљама увек су више конкретни; мусимани су се бунили против нових намета, које је Царевина у свом опадању наметала све чешће и на њих; бунили су се из ситних амбиција, због власти, због пашалука или каквих закупнина; и бунили су се у оно доба општег расула јер су уопште били недисциплиновани и несолидан и за државне потребе несвестан елеменат. С тога становишта треба посматрати и те борбе у Мостару и ову, коју ћемо сад описати.

Два ајана, мостарски Али-ага Дадић и благајски Али-ага Вољавца, дођоше у оштар сукоб у Мостару 1802. године. Први је, како вели један католички летопис, узимао тешке порезе од света, али није дао да то и други чине; док је други, Вољавица, пљачкао сам и пуштао да пљачка когод хоће. Први је био сам и желео је да остане увек главни и једини и отуд је многима, нарочито раји, био дражи; други је био безобрзан и пуштајући сваком да ради шта хоће више несносан. Али је његово друштво, с тога, било и веће и страшније. Јоаникије Памучина казује, међутим, за Дадића да Мостар неће запамтити „онакога другога правдольубива муселима.“²⁾ Православни су били одлучно на његовој страни. У тој почетној борби Вољавица заузе леву страну вароши све од Царине, град и топове. Дадић, осећајући Вољавичину надмоћност, понуди му мир, са намером да га после превари. Један извор казује, да је, доиста, чим је Вољавица распустио своје људе, ударио Дадић на њу, узео му град и да је Вољавица сам једва изнео живу главу, М. Вукићевић, међутим, саопштава по причању, да је Дадић дошао у заваду с Вољавицом поново само с тога што су Вољавичини људи, разишавши се, почели свој стари занат, преко воље Дадићеве. Онда да је дошло до праве битке, у којој је учествовао сав Мостар. Вољавица је био потучен и претеран. Из тога Дадић постаје господар Мостара и готово све Херцеговине. Једна народна песма, која опева његово и француско ратовање у околини Требиња против Руса и Црногораца, претставља га као главног заповедника све земље.³⁾ Непокорног почитљског Гаврана капетана, једног од најопаснијих такмаца, свлада око 1809. год. и оста дуго без икаква премца у земљи. Толики напредак Дадићев није био по ћуди ни везиру, ни властима у Цариграду, којима су Бушатлије, Пазван-Оглу и други давали очигледне примере, како је врло опасно по државне интересе кад се један човек толико осили. С тога Пор-

¹⁾ М. Вукићевић, Знаменити Срби Мухамеданци. Београд, 1906., 90

²⁾ С. Д. Магазинъ XIII, 1848., 173.

³⁾ Bosanski Prijatelj II. Zagreb 1451., 150—65.

та одреди босанског Сулејман-пашу, да уђе у Мостар и да ухвати Дадића. Али овај скупи своју војску и закрчи паши пут. С Порте тад стиже енергична наредба, да редовна војска уђе у град. У то време властима је пошло за руком да на говоре кадију Мухаремовића, да овај, по турском обичају, зовне Дадића у мештјему и да га отрује кахвом. Одмах иза тога уђе царска војска у Мостар, обезоружа Турке и уведе страховит режим строгости. Дадићевом сину Мемиш-аги узеши 14 ћеса глобе, удавише га и конфисцираше сво имење, а друга му два сина, Ацага и Ахмет-ага, побегоше у Далмацију и предадоше се тамо француским властима.

Чим је сила мало попустила, Мостарци поруче по Дадиће и кад се они вратише ударише на царске људе и пртераше их из града. Ибрахим-паша, босански везир, послала одмах поново Сулејман-пашу да покори Мостар и казни Дадиће. Ови се споје с Вољавицом и заузму све главне путеве, који су водили у град. Сулејман-паша је пошао на Мостар из Љубушкога мислећи да окрене војском преко Бротња. Како је то чисто католички крај сасвим је разумљиво што су обе стране живо настојале, да привуку себи жупнике и остale им људе да им се нађу у помоћи. Ови су, налазећи се између две ватре, остали пасивни. Сулејман-паша није никако могао да продре према Мостару, јер су Мостарци имали све кланце у својим рукама. Осрамоћен, он се најпосле морао сасвим повући. На то савезници поделише Мостар: Дадић доби леву, а Вољавица десну страну града. Али тај мир не потраја дуго. Стара распра изби опет између обојице и дође понова до борбе. Дадићу стигоше у згодно доба у помоћ сељаци из Дрежнице и Бијелог Поља, те му тако би помогућено да Вољавицу напане с две стране. Вољавица би поражен потпуно и не имајући куд да се врати побеже у Дубровник, а одатле у Египат.

Међутим се у Босни сменио везир. Место Ибрахим-паше дође Али-паша Силихтар, звани Деренделија, врло енергичан човек, иначе, веле, „бивши разбојник“. Спремајући се против Србије 1813. год. он поче купити војску са свих страна па је тога послала и у Мостар Имшир-пашу, да дигне војску и узгред похвата Дадиће. Дошавши без силе, тихи Имшир-паша покуша да вештије умири бунтовнике и да главне од њих похвата. Тражио је од Мостараца, завађајући их узјамно, да сами издају кривце; то је исто тражио и од фрањевца, које је Дадић глобио ради тога што је мислио да су одржавали везе са Вољавицом. Нови мостарски муселим Кајтаз, изгледа присталица Вољавица а сад пашић човек, објави, да ће о кућњем прагу обесити сваког оног који хтедне скрити бунтовнике, а имања ће им поробити и пошалити. Дадић тад, видевши се на невољи, побегоше у Метковић. Одатле су, као из непосредне близине, живо и успешни аги-

товали против муселима и једнога дана, кад им се чинило да је ствар зрела, стигну у Илиће и отуда, прикупивши своје верне, кренуше на леву страну Мостара. Кајтаз побеже у Столац, одакле га везир добави у Травник, и ту га, љут с његова неуспеха, даде погубити.

У то време би Србија покорена и то не без јаког учешћа босанског везира Али-паше. Дадићи, знајући да он сад може окренuti против њих читаву силу, а и иначе изморени тим дугим ратовањима, намислише да се приближе и у неколико покоре паши. Почеке обећавати верност и упутише митрополита и угледније грађане православне, да пишу везиру како их сва раја жели за своје главаре. Фрањевци су одбили да то учине сити њих трзавица и због тога, што их Дадић, како смо видели, није штедео.¹⁾ Али везир је био тврдо наумио да потпуно рашчисти с Дадићима и, да би их потпуно осамио, именова три нове паши: Омер-пашу Сточанина, Ибрахим-пашу Требињца и Дервиш-пашу са Захума и крену их против Мостара. Са своје стране послала још Мустај-пашу Сулејманпашића са војском тако, да је Мостар могао бити опасан са четири стране. Мустај-паша стиже с војском у Жупањац и отуда, поче преговарати с Мостарцима, да му се предаду; Дервиш-паша дође у Благај не чекајући осталих другова, и ту се затвори. Али Мостарци не клонуше; с војском коју су саставили они се спреме на отпор и успеше да заузму Благај, а онда, по свом старом обичају, поседоше све кланце, који су водили у њихово место. Ситуација је по везира постала врло тешка и читава је акција добила опасне разmere. Француски конзуљ П. Давид јављао је из Травника својој влади, да се Мостар одметну и да пашија купи велику војску да га покори. Арнаути, које је везир послao против њих, били су потпуно одбијени са својим Дервиш-пашом. Везир у Травнику купи честе савете, спрема артиљерију, али босански бегови немају нимало воље, да га помажу у тој акцији, напротив несумњиво симпатишу са бунтовницима. Сарајлије, симпатишући Мостарцима, нису у опште хтели ни да дођу на позив везиров, него су му послали неке потпуно незннатне људе на договор.²⁾ Да појача војску, послала везир против Мостара још и пашију Сребрницу, али тај и не стиже до своје мете, јер га Сарајлије, хитајући у помоћ Мостарцима, стигоше код Горана и потпуно потукоше. На то везир крену свог Ђаја-пашу са свим четама, које је могао да дигне из Травника и околине. У Херцеговини се нашло у тај мах на 30.000

¹⁾ У Hrvatskom Dnevniku бр. 108, 1915., наводи се, да је бискуп фра Августин Милетић једне ноћи тајно побегао из града, да би избегао наваљивањима за одлуку.

²⁾ Др. Мих. Гавриловић, Исписи из париских архива. Београд 1904., 824—7.

војника окупљених да казне Мостар. Толикој сили Мостарци нису могли одолети; било је против њих два пута више војске, него је у граду било становника. 1. априла 1814. ушла је султанова војска у Мостар, али је Дадићима у први мах успело да умакну. Преки суд, који је одмах створен, казнио је оштро све њихове присталице, који се нису спасли у Далмацију. Оба Дадића бише домало ухваћена на бегу и убијена заједно са свом мушком чељади њихове куће, осим једног једног Махмута, кога је као дете спасла њихова слушкиња; кућа им би разрушена, а сво име узапићено. Тако се, најзад, свршила та дуга и страховита борба Мостараца са султановим везирима и тако је завршена хисторија моћних Дадића.¹⁾ Кад је угашен Дадићев устанак затворена су 34 православна грађанина у Мостару као њихове присташе; од њих је 17 посечено. Сем тога страдало је још 9 католика, а 13 муслмана је удављено.²⁾

Али као да није било мало те крваве борбе и пропадања. Истих година, 1813—5., владала је и страшна куга у нашим крајевима, од које је силан свет или умро или се разбегао. Од куге је 1815. год. умро и митрополит Јеремија у Житомиљићу,³⁾ а од ње је, с родитељима заједно, те године побегао у Дубровник Димитрије Милаковић. У Мостару старији људи и жене памтили су ту кугу још крајем XIX века и помињали је као „велики хасталук”.

IV

Српска православна општина

Православна средина у Мостару развила се током XVIII века осетно. Она је била сигурно највећа градска општина у Херцеговини, кад се митрополит Аксентије Паликућа (1751—1763.), из ближе непознатих разлога, решио да тамо привремено пренесе митрополитску столицу и напусти манастир Дужи (он је умро у Мостару 14. октобра 1763. године) и кад је за његовим примером пошао и први фанариотски владика Антим.⁴⁾ Овај је, по одобрењу Патријаршије и по обичају грчких владика да се држе градских средишта, од Мостара

¹⁾ О тим борбама главни је извор причање једног Летописа код М. Ватинића, сп. д., 177, 185—9. По њему Peez, 225—9; Mearif, 115. Нешто самосталније, али и са доста погрешака саопштио је то М. Вукићевић, сп. д., 90—103.

²⁾ С. Д. Магазин XIII, 175.

³⁾ Стојановић, сп. д., бр. 3942.

⁴⁾ Код М. Прелога, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Sarajevo 1913., 512—3, није тачно, да је пренос учињен тек од год. 1766.

коначно направио седиште митрополије, 1767. године. Грк Ѣладика могао је то учинити и из још два разлога: 1) да потпуно раскине са дотадашњом традицијом, и 2) да се нађе, за сваки случај, у месту где је седиште и свих осталих власти у земљи, са којима је мислио тешње сарађивати него што су то чинили Срби митрополити. Пренос владичанске столице у Мостар учинио је несумњиво много да се православни елеменат у њему повећао још више и брже. Штета је велика, што о најстаријој нашој цркви у Мостару немамо никаквих ближих података. У једном запису из 1750. године, у коме се оплакује смрт Николе Опухића, вели се за њега: „он бијаше у Мостару цркви служитељ и свијем христијаном, а сада нам остале цркве као глуха иза њега.“⁵⁾ Лука Грђић наводи народно предање, да је у Бјелушинама раније постојала једна ћелија, „у којој су се Срби Богу молили све док није освештана она на Суводолини, где је данас стара црква.“⁶⁾ Да би се та стара црква, која је до 1832. год. служила и за знатније церемоније, могла означити баш као „ћелија“ мени не изглеђа много вероватно и прикладно, али да је била мала и убога види се најбоље по том што су данашњу стару цркву сматрали према њој као велики напредак. Иначе, о тој старој цркви ми не знамо ништа више; ни кад је подигнута, ни како је изгледала, ни од чега је грађена. Она је сва била раскопана 1832. год. кад се спремало да се на њеном месту подигне нова и боља црква.

Од старих православних породица мостарских до краја XVIII века помињу се ове: *Новалићи* (с краја XVII века, о којима је било напред говора), *Иван Поповац*, *Никола и Симо Мостарлије* (помињу се у Сарајеву 1729. год.),⁷⁾ *Опухићи*, *Миликићи* (Симо Миликић писао је онај горњи запис о Опухићу), *Јаранићи*, († Сара Јаранић 1747.), *Ћупине* († Мара Ђупина 1749.), *Тодоровићи* († Јеремија Тодоровић 1765.), *Каблари* († Каблар 1757.), *Јовановићи* († Петар Јовановић 1780.), *Марковићи* († Аника Марковића 1782.), *Зечеви-Стојановићи* († Христа Михајла Зеца 1790.; кир Јован Стојановић-Зец 1803.), *Путиће* († Симо Путића 1794.), *Пејдићи* († Јован Пејдић 1797.), *Ђурићи* († Никола Ђурић 1798.).⁸⁾ Лука Грђић казује, да је настарији споменик и њихове породице на гробљу из 1771. године.⁹⁾ У породици Балорда

¹⁾ Стојановић, сп. д., бр. 2992.

²⁾ Сп. д., 14—5.

³⁾ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево 1928., 55.

⁴⁾ Наведени су подаци по мојим белешкама са бјелушинског гробља и по исписима В. Вулетића, *Viestnik hrv. ark. društva* XII, 1890., 86—7; XIII, 1891., 17.

⁵⁾ Гласник Зем. музеја 1919., 181.

родио се 1801. год. доцнији јеромонах Гаврило. Нарочито је била чувена породица Шкуљевића, чији су чланови, заједно с Милаковићима, због куге пребегли у Дубровник. *Никола Шкуљевић* из Мостара пришао је Кађорђу, постао је 1808. год. његов капетан и добио пуномоћ „да уређује са свијем границам нашијем од Сербије штогод боље зна.“ Уз Раду Вучинића то је био други Вождов повереник за преговоре са Наполеоном.¹⁾ Вук Карадић, који је 1814/15. год. имао да сведочи у једној парници коју је Шкуљевић ради неког дуга водио с његовим рођаком Јевтом Савићем, приказао је, истина, тог Николу као авантуристу сумњивих занимања и похлепна на новац, али је признавао његове везе с Кађорђем. Карадићев је суд занимљив и важан, али је питање колико је тачан, јер се у тој парници радио о његовом најближем рођаку.²⁾ *Јово Шкуљевић* и *Атанасије Аничић*, обожијаца родом из Мостара, били су претплатници на Вуков забавник за 1828. Заједничка фирма Шкуљевића и Аничића преселила се после у Трст одржавајући живе пословне везе са Мостаром и кредитирајући у њему младе трговце. Преко ње је и мостарска општина стално продавала свој восак. Последњи члан те породице *Ристо Шкуљевић* умро је у Трсту 9. јануара 1909. год., као велики добротвор тамошње цркве и српске општине. Православним општинама у Мостару и Дубровнику оставио је новчане прилоге; Мостару је дао 20.000 круна. Последњи члан те фирме *Лазар Аничић*, који је раније радио у Трсту, живи сад на Венчацију, у Србији.

Пре Шкуљевића основао је у Трсту своју радњу један члан напред поменуте куће Опухића из Мостара. Доситеј Обрадовић у свом познатом писму Харалампију из 1783. срдечно поздравља „господаре Војновиће, Ризниће и Куртовиће, и проче Сарајлије и Мостаране“, а у писму из Класена: 1788. наводи у Задру „мог љубимог Лазара Славујевића Мостарана.“³⁾ Славујевића породица још постоји у Мостару, сад под именом *Кораћа*. *Јован Милаковић*, старији брат писца Димитрија Милаковића, који је као дете избегао из Мостара, био је трговац у Дубровнику и после у Трсту, и више је пута слАО прилоге мостарској цркви.⁴⁾ Можда потиче од мостарског Путице онај *Тривко Путица* у Дубровнику, који врши компионарске послове за сарајевске трговце у тридесетим годинама XIX века.⁵⁾ Мостарац је био и *Лазар Чолић*,

¹⁾ Д. Лапчевић, Венац, VIII, 1922., 145—50.

²⁾ А. Ивић, Једно сведочење Вука Карадића. Летопис, књ. 316, 1928., 77—89.

³⁾ Дела Д. Обрадовића. Београд 1911., 5—6, 69.

⁴⁾ М. Милићевић наводи, да се Дим. Милаковић родио у Јасеници код Требиња и да му се отац одатле доселио у Мостар. Поменик III, 1888., 342.

⁵⁾ В. Скарић, Из трговачких твртера и писама. Загреб 1914., 12, 17.

исто трговац у Дубровнику, претплатник на Вукову *Даницу*.⁶⁾ *Јован Бован* († 1806.), Мостарац, веома се истакао у Далмацији. Његово име „сваки у Далмацији са благословом спомиње“ каже се за њу у једном чланку, а Т. Петрановић му је певао „Рака тва светиња је нам.“⁷⁾ Други Мостарац, *Петар Ковачевић* трговац, који је радио у Дубровнику, Исмаилу, Одеси, Сарајеву и који је завршио у Шибенику, убраја се међу знатне доброчинце, који „за промиšање србско-народне просвете у Далмацији племенита средства и начин оставише“⁸⁾. Године 1788. помиње се у Скрадину трговац из Мостара *Ристо Лучић*, који је 1791. дошао у Сењ „за настанити се и радити у њему.“⁹⁾

Угледни мостарски трговци помињу се и на другим странама. *Илија Мостарлија* био је 1812. год. трговац са солју у Влашкој и долазио је у додир са Хајдук Вељком.¹⁰⁾ Добротвор новосадске гимназије *Сава Вуковић*, трговац, био је пореклом из Мостара. *Никола Појатина* походио је 1810. г. манастир Милешево и уписао, у њему, на зиду, своје име. *Јоаникије Бршевић*, проигуман хиљандарски, „рожден во граде Мостаре“ довршио је 1800. год. чак у Смирни манастирски дом,¹¹⁾ а 1839. год. написао је свој тестамент у Цариграду, остављајући нека завештања свом манастиру у Св. Гори. *Јевто Шотрић*, члан мостарске куће тога имена, купио је у Бијељини 1813. један триод.¹²⁾ *Јован Мостарски*, адвокат у Пешти, писао је Вуку Карадићу 21. септембра 1826. да „примио мени име“ потиче од његових старих „који су из Мостара пре сто година, амо прејурили.“¹³⁾ Год. 1859. помиње се неки *Крунић* Мостарац, „стари четник по Турској, а сада трговац у Млетцима, у грчкој колонији.“¹⁴⁾ У Исмаилову, у Бесарабији, претплатио се на *Србијанку* Симе Милутиновића *Стеван Бравачић*, „Мостаранин“.

Чести су доста помени стarih мостарских кућа у вези са сарајевским трговцима. Један од најбогатијих сарајевских трговца *Хаџи Јово Вуковић* био је родом Мостарац. Познат је и као ктитор манастира Студенице и Житомишљића.¹⁵⁾ Са богатом радњом сарајевских Будимлића одржавали су пословне везе тридесетих година XIX века *Михајло Аничић*

¹⁾ Вукова Преписка V, 486.

²⁾ С. Д. Магазинъ III, 1838., 72; Даница 1861., 15.

³⁾ С. Д. Магазин 1867., 123—32.

⁴⁾ Босанска Вила 1903., 192.

⁵⁾ Летопис, књ. 316, 1928., 77.

⁶⁾ Стојановић, сп. д., бр. 8904; Мисао, св. 253—6, 1930., 194.

⁷⁾ Стојановић, бр. 5918.

⁸⁾ Вукова Преписка IV, 183.

⁹⁾ Гласникъ друштва срб. словесности XI, 1859., 277.

¹⁰⁾ С. Д. Магазинъ 1846., 136; Годишњица XXXV, 1923., 215.

(1836.), а педесетих *Лазар Кнежић*.¹⁾ Лазар Тута трговао је са сарајевским трговцем Николом Павловићем тридесетих година прошлог века.²⁾ Мостарац *Илија Маргета* продао је 1816. год. у Сарајеву *Видаку Копривици*, који је из Мостара где је учио занат дошао у Сарајево, једну кућу за 2030 гроша.³⁾ Отац *Милутина Радовановића*, оца београдске велике добротворке Драгиње Петровић (1831—1901.) био је Мостарац, трговац, па је од турског насиља побегао он у Сплит, а жена му у Сарајево, код рођака и пословних пријатеља. Поступајући су се обожаји састави у Србији и у Београду створили нови дом.⁴⁾ Љуба Павловић помиње у Царини, у сокоској нахији, род *Лелека*, које је ту, давно, довео Никола Лелек из краја „јужно од Мостара.”⁵⁾ Лелека, зна се, било је и у самом Мостару. *Ковачевићи* из Мостара насељили су се у Босанском Петровцу негде средином XIX века.⁶⁾ За неког *Глига Лазаревића* прича се, да је одавно, негда крајем XVIII века, дошао из Зубаца у Мостар, а одатле у Сарајево.⁷⁾

Ови податци нису потпуни, јер за то доба, до половине XIX века, ми немамо много писмених поузданних података, на које би се могли ослонити. Ове су белешке очуване случајно и дају обавештења само о једном, у главном, трговачком сталежу. Мостар је имао сем тих и других трговачких кућа, о којима нема досад очуваних или нађених бележака, и имао је још и више кућа занатлиских, које су, готово по правилу, остале непомињане. Ми ћemo, ради што веће потпуности, напомену овде и њих у колико, наравно, за њих имамо писмених података.

Мостарски су дунђери у XVIII веку били веома на гласу. Год. 1767. кад је требало зидати поново Крешевски манастир послат је један фратар у Мостар, да доведе веште зидаре. Он их је послao 18, све самих православних, са *Михајлом Бованићем* из Мостара као протомајстором и неким Пантоном из Стоца као неимаром. Изрично се наводи у манастирској хроници, да су „*Mostarani fabri lapidei excellentissimi in partibus nostris*”. Исто тако, с тим у вези, хваљене су и мостарске вештине клачина, и јупет код православних, те су им откупљивање за рачун манастира.⁸⁾

¹⁾ V. Popović, *Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoljeća*; Zagreb 1927. (Iz „Narodne Starine”), 6.

²⁾ В. Скарић, Из трговачких тетвера, 45.

³⁾ Скарић, сп. д., 45.

⁴⁾ Архимандрит Платон, Народна добротворка Драгиња Ст. Петровић. Београд 1923., 21—7.

⁵⁾ Насеља, књ. 26., 1930., 456.

⁶⁾ Ib., књ. 20, 1925., 211.

⁷⁾ Ib., књ. 25, 1928., 452.

⁸⁾ Glasnik Zem. Muzeja XXIX. 1917., 24, 26, 31..

За оца *Лазара Мутала* прича се, да је у Мостару градио мутапе и одатле добио своје име.¹⁾ Године 1840. доселили су се у Ужице из Мостара *Ристо Ђелић*, баруција, са два сина и браћа *Симо* и *Васо Стојановићи* пушкари, с матером и још два брата.²⁾ Васо је отац познатог научењака *Љубомира Стојановића*. Особито су биле на гласу мостарске ћебеције и ужари. Крајем XVIII века *Вук Михајловић* је био главни настављач тих производа за велику сарајевску фирму *Вуковића* и *Димитровића*.³⁾ У том занату стекао је леп глас и имење средином XIX века *Илија Иванишевић*. У кући тог угледног Мостарца, који је иначе био пореклом из Попова, очувана су 32 пергамена листа једног драгоценог старог еванђелија, које је у првој половини XIV века писао неки *Манојло Грк* и које је данас познато у науци као *Мостарско или Манојлово Еванђелије*. Оно припада групи средњих босанских споменика, између *Мирославова* и *Никольског Еванђелија*, са много задржаних старих црта и у тексту и у језику.⁴⁾

Да су неки од Мостараца били у то време, у првој половини XIX века, дошли својим радом до врло лепих имења има више помена. Тако се као веома богате газде помињу *Околиши*, затим *Јован Анђелопуљ*, православни коџобаша уз Али-пашу Ризванбеговића, *Шоле*, *Бјелобрци* и *Симат Гавrilović*. За велику камену кућу *Маргетића* коју им је преотео Али-паша Ризванбеговић има један извештај, да је била „великолепна” и да је ваљала 10—12.000 форинти 1846. године.⁵⁾

У познатој песмици *Андије Качића Миошића Разговор угодни народа словинскога* помиње се више старих мостарских породица. Тако се у песми о сватовима Степана Кристића наводе „од Мостара”: *Биложијевићи* (њих, међутим, један списак босанске властеле⁶⁾) ставља да су „de Rasno apud Mostar”), *Неманићи* (исти списак каже за њих да су „de Luka apud Xitmislo penes Mostar”), *Рупчићи* („и Рупчића од Мостара кнеза”; „de loco Ruchich apud silvam Czarnivarch”); *Копјевићи* („de Xeronivicza in Rama”), *Илининићи* („de Illichim fra Mostar”; село *Илићи* налази се и данас код Мостара; на Радобољи). У списку босанске властеле набрајају се још *Јаносалићи* (у Мостару је постојала православна породица *Ја-*

¹⁾ Р. Перовић Невесињски, Горштакиње. Београд 1906., 47.

²⁾ Гласник Географског Друштва, књ. 7—8, 1922., 163.

³⁾ Годишњица XXXV, 219.

⁴⁾ О њему: В. Вулетић, Старинар XI, 1894., 90—4; М. Н. Сперанский, Мостарское (Манојлово) боснийское евангелие. Варшава 1906.

⁵⁾ Вукова преписка VII, 566.

⁶⁾ Тај списак није поуздан, јер се оснива на Фојничком Гробовнику. Објављен је код Е. Ферменцина *Acta Bosnae (Monumenta XXIII)*, Zagrabiae 1892., 560—1.

њоша) и Владимировићи „кнезеви од Мостара” (Vladimirovich de Usorich apud Mostar), чије су генеалогије, зна се, измишљене.¹⁾ Од тих породица помињу се у нашим старим изворима као босанска и хумска властела: Ђвлошевић, Роупчић, Копиевић, Јелинић, али од њих су само Копијевићи и Рупчићи сигурно Хумљани.

У предговору свом *Српском Речнику* од 1818. год. писао је Вук Каракић: „Да сам имао познаника, и да сам знаю како се могу објављенија послати, ја би назначио кога да купи пренумеранте и у Сарајеву, у Мостару, у Требињу, у Зворнику и по многим другим мјестима; и заиста се не би преварио зашто сам виђео, како трговци и мајстори из речених мјеста радо чате оно што разумију.”²⁾ У Мостару се доиста много читало; у библиотеки српске општине и певачког друштва Гусала ја сам налазио велик број старих књига које су тамо дошли као поклон из породица ранијих књигољубаца. Четрдесетих и педесетих година XIX века има неколико мостарских људи, које почешће сретамо као претплатнике на књиге. Они их набављају или за себе или за неког свога, коме могу бити од користи. Тако је Јово Шотрић наручивао књиге за свог сина Ату, који је скучио у Мостару, поред Јоаникија Памучине, најлепшу библиотеку. Имао је у њој чак и Пушкинова дела и Фортисов талијански оригинал *Путовања по Далмацији*. Остали књигољубци, који се помињу међу претплатницима до 1850. године, беху: Јован Зец, Ристо Ђелобрк, Милинко Оборина, Симо Милутиновић кујунџија, Нико Терзибаша, Ристо Дреч, Петар Милушић, Јаков Аничић, Вуко Шотрић, Ато Марковић, Јован Милићевић, Михаило Аничић, Лазо Спремо, Јевтан Шотрић, Јевтан Каблар, Јово Ристић, Васиљ Дугоња, Вуко Кујкур, Вукањ Шола, Петрић терзија, Јован Солдо, Илија Иванишевић, Ристо Мисита, Јован Срна, Петар Бурлица, Ристо Вуковић, Никола Семиз, Лука Кусаловић, Милош Куртовић, Васо Зуровац, Симо Новаковић, Перо Ковачевић. Овај последњи добио је име „Бертола”, што је својим суграђанима причао о „хитром умјенију” Бертолдову и покушавао да га у Мостару помало и подражава. Уз те грађане читали су, наравно, и то много више и мостарски свештеници и списатељи Серафим Шолаја, Јоаникије Памучина, Прокопије Чокорило.

Као и по осталим нашим варошима, градско становништво

¹⁾ Из његове је породице и лажна листина Краља Томе из 1446. год., која говори о сабору у Коњицу, а коју да је издао кречевски и неретљански православни епископ Вилемир Владимировић. Ср. о њој дра Бож. Петрановића, Богомили. Задар 1867., 122—4 и Ф. Рачког, Borba Južnih Slovena i Bogomili i Patareni. Београд 1931., 463—4.

²⁾ Скупљени граматички и полемички списи II. Београд 1894., 19.

тво Мостара, специјално православних и католика, мењало се врло много. Врло је мало породица, чија се традиција протеже у вароши кроз више генерација. Оне или изумиру, што је врло обичан случај (Џонлези, Ђуровићи, Миликићи, Кусале, Иvezићи, Ђелобрци, Перићи, Кујкури и др.) или се расељавају. Старог становништва има врло мало и по њему би, да није сталног досељавања са стране, Мостар био готово пуст. То досељавање, које православнима доноси прираст, долази највише из области Попова Поља и Јубињског котара, а много мање из осталих области источне Херцеговине; а католицима из западне Херцеговине и у новије време из свих могућих крајева и ван Босне и Херцеговине. Од старијих католичких породица у Мостару помињу се Шоићи (1717.), Карапанцићи (1723.) односно Панце, Маринић, Ашкар, Зеленића (1742.), Анчић, Слишковић (1779.), Бошњаковић (1799.), а у првој половини XIX века: Баришић, Хореч, Рожић, Драгор, Ђермал, Митровић, Соптић, Марић, Јубић, Шиљег, Чолић, Доко, Араповић, Топић, Зовко, Матковић, Пенава, Бојчић, Зломислић, Задро, Акшам, Анић, Аркаћевић, Милићевић, Човић, Чуле, Вујица, Џуганцић, Бакула, Башадур, Тамбић, Рашић, Џебо, Лугоња, Алерић, Шарић, Мишевић, Мартиновић, Богдан, Кунић, Радојчић, Вокић, Копилац, Пиваш, Јурић, Ковачевић, Михић, Векић, Планинић, Вујевић, Ротим, Краљевић, Смољан, Черкез. Г. фра Паво Драгићевић, који је имао доброту да ми испише ове податке из очуване матрикуле умрлих од 1832—1848. године напомиње: „од свих овдје напоменутих само су Вујица и Бојчић старе мостарске обитељи, а оно све друго досељеници.”

Досељавања у масама било је само код муслимана, и то у XVIII веку, пошто су многа турска места у Далмацији била отета или пострадала од млетачке војске. „Према правцима миграција”, вели Ј. Дедијер, „мостарска околина је главни центар у Херцеговини, који је скучио у се породице из свих херцеговачких крајева. И према томе је и утицај мостарске околине на историју Херцеговине од несумњиве вриједности. Таку важност мостарској околини дало је њено природно богаство и пробојница Неретве, којом је знатан дио Босне и већи дио Херцеговине комуницирао с морем. Ради те двије ствари јако се је развила трговина, која је утицала на развој насеља.”³⁾ Код мусиманског становништва упада у очи доста велик број чисто турских презимена у породицама, у којима се иначе данас говори српски и које изгледају да су наше (Џуџе, Ефиџе, Кајтази, Ђумурије, Тимими, Ђевре, Каукчије, Тасламани, Ђишићи, и др.).

³⁾ Херцеговина (Етнографски зборник XII), Београд 1909., 141.

V

Грчке владике

Последњу четвртину XVIII и преко шест деценија XIX века провели су Мостарци у борби са грчким владикама. Први Грк владика у Херцеговини, који је дошао још за живота Србина митрополита Стевана Милутиновића († 1778.), Антим, није хтео да остане до kraja у својој епархији. Ј. Памучина прича, да се он после кратког времена захвалио и отишао у Софију, а препоручио је на своје место свог архијакона Ананију. Памучина чак наводи, да је Антим дошао у Херцеговину 1776. и да је напустио епархију још исте године.¹⁾ Н. Дучић је у том питању ближи истини, кад Антимов долазак ставља у 1768. год.²⁾ Један запис јеромонаха троичног Никодима баш из те године казује, да га је владика Антим покушао отровати „на правди божије”, а он је писао свој запис 19. марта „у смущенију од болезни моје, что проклети Грци содејаше многом човеку ва оно време.”³⁾ Иначе, по једном другом запису знамо, да је Антим био херцеговачки владика већ 1767. године.⁴⁾

Памучинови подаци нису тачни ни у осталој хронологији. Он, а по њему и Н. Дучић, казује, да је Антимов наследник дошао на своје место тек 1778. год. Међутим, из једног старог савременог записа ми знамо, да се Ананије завладио 1772. год. баш као херцеговачки митрополит.⁵⁾ Памучина прича за њу да је био „жесток, с напрасним грчким духом” и да је врло брзо својим понашањем изазвао сукобе, нарочито са свештенством.⁶⁾ Главну опозицију против њега створило је братство угледног манастира Житомишљића бранећи своју слободу. Мостарци се поделише у два табора: једни су били за владику, а други против њега. Памучина је своја обавештења добио од владици противне стране и он с тога о њему нема ниједне добре речи. Казује за њу, чак, да је лично отишао у Травник и оклеветао тамо житомишљићке калуђере да су не само непокорни, него и да су у везама с неким „каурским краљем” и да се спремају на устанак. Везир пошаље на то свог делибашу у Мостар, да проведе истрагу. Кад се у Мостару чуло за оптужбу, устали су сами мусимани у одбрану својих суграђана и житомишљићких

¹⁾ С. Д. Магазинъ за 1848., 169. Њега се држи Шематизам херцеговачке митрополије од 1890. год. Сарајево 1890., 8—9.

²⁾ Књижевни радови. II, Београд 1892., 288.

³⁾ Стојановић, сп. д., бр. 3320.

⁴⁾ Споменик III, 269.

⁵⁾ Стојановић, сп. д., бр. 3375.

⁶⁾ С. Д. Магазинъ за 1848., 169—81.

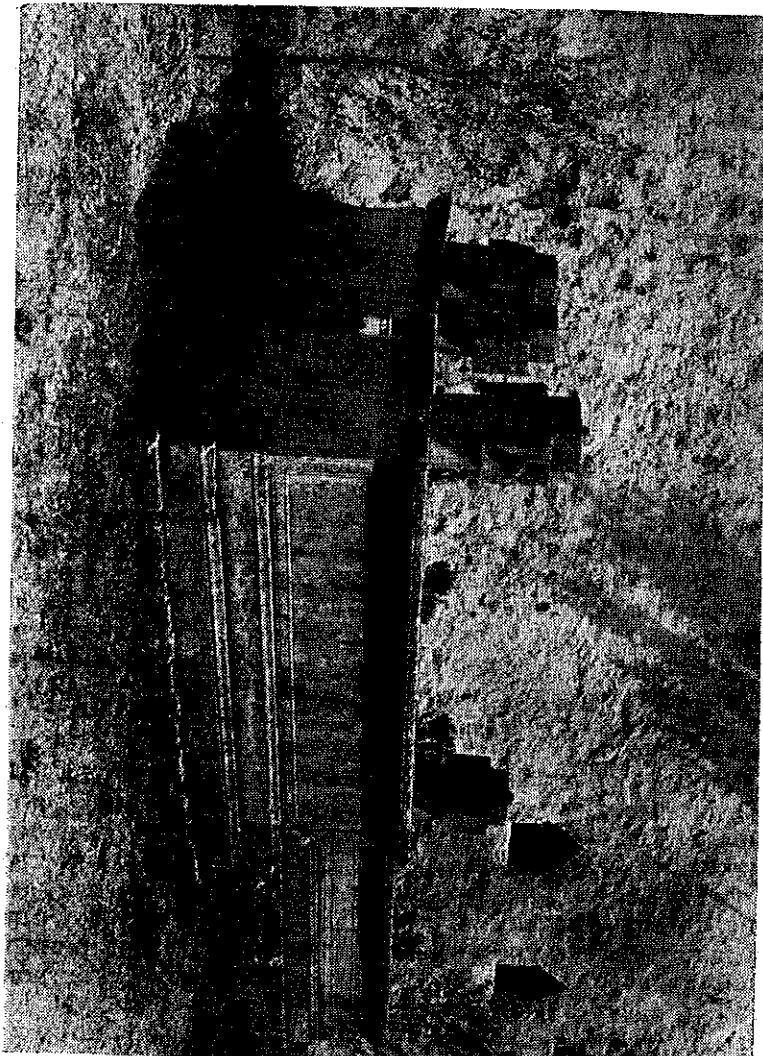
калуђера и спасли су их од невоље. Али су калуђери остали ипак у страху и доскора побегоше у Свету Гору. Отишла су два јеромонаха, један јерођакон и један ћак. Памучина наводи, да је, можда, и јерођакон Спиридон Милорадовић побегао после „због тога” у Далмацију.

Али, целу ову ствар треба гледати и с друге стране. Прилике у манастиру Житомишљићу шездесетих година XVIII века биле су да не може бити горе. Пред турским судовима водиле су се парнице између калуђера; од 1755. до 1768. год. сменило се у манастиру шест игумана и то петорица од 1763—8. год. Можда је владика хтео да уведе какав озбиљнији надзор и да учини крај нередима, па је с тога дошао с њима у сукоб. Неодређено причање Памучиново о вези калуђера с „ћаурским краљем” односи се, можда, на њихове везе са каквим емисарима цара Јосифа II, који су осамдесетих година крстарили по свима нашим областима и тражили додира са свима људима од утицаја. Бег калуђера ја бих предове у везу са тим агитацијама и страхом кад се за њих сазнало, него самом бојазни од владику. Спиридон Милорадовић постао је јерођакон 1. јануара 1788., и ако је и он „због тога” побегао (истина његов један биограф каже да је побегао због куге, али те исте године)¹⁾ то би онда ова моја претпоставка била још вероватнија. Тим пре што знаамо поуздано, да је Аустрија тада доиста агитовала по Херцеговини. Памучина прича, даље, да је владика био прилично грабљив. Можда. Али из два његова писма упућена Дубровачкој Републици 8. и 13. фебруара 1784.,²⁾ у којима је тражио 1000 цекина зајма, види се да је био у новчаним неприликама, па је може бити од невоље истеривао новац и како је требало и како не. Умро је на Богојављење 1802. год., а сахрањен је поред старе цркве.

Његов наследник постао је цариградски Грк Јеремија. Он је дошао у Мостар, по Памучинову причању, 1803. год. Ни о њему Памучина нема ни једне добре речи, али се за време његова владиковања не тужи толико на Јеремију, колико на његова ћакона Игњатију, који му је водио све послове. Међутим, за Јеремијина времена и у његово име водио је врло активну политику за припремање Првог Устанка у широким размерима пивски архимандрит Арсеније Гаговић. Кад се 22. новембра 1803. год. претставио у Петрограду тајном саветнику Д. Татишчеву Гаговић је казао, да је кренуо у Русију као емисар народа херцеговачког, који сматра да је дошао час за збацивање турског јарма и да, с тим у вези, тражи руску помоћ. Митрополит херцеговачки, говорио је он, одан руском престолу, хоће, пре него што се ма шта:

¹⁾ Ib. за 1846., 120—1.

²⁾ Дубровачки држ. архив, Преписка св. CLXXIV, бр. 131 и 132.

ГРОБ МИЛАНОВИЋА НА ГОРЕВИЦИ

предузме, да зна најпре вољу руског цара. Ако је он за то да се ствар не креће, владика ће се потрудити да умири узбуњени народ. На питање Татищчева зашто није донео какву било писмену пуномоћ, Гаговић је одговорио, да није смео, али да се све даде уредити преко руског конзула у Дубровнику. Том приликом Арсеније је молио, да цар руски дà помоћ за стварање једне мале духовне школе за образовање свештеника у Херцеговини, јер Грци владике не знају словенског језика и не могу деловати у народу, а како су, уз то, већим делом људи у годинама то немају ни правог интереса за то. Најзад, молио је да руски конзул из Дубровника преда владици херцеговачком „облаченије и ризницу”, које му је поклонио руски цар још 1801. године.¹⁾ Гаговића је после тога примио и сам цар Александар I и одобрио је његову молбу за отварање духовне школе. Државни канцелар А. Воронцов упутио је 8. децембра 1803. год. и једно писмо митрополиту Јеремији, у ком му је препоручио да поступа потпuno онако, како му буде саветовао гроф М. К. Ивелић, посебни изасланик царев у Црној Гори. Русија је налазила да тада није било време за какав већи народни покрет, јер су и Европа и она сама биле и сувише заузете Наполеоном, па нису хтели још и нових заплета са Турцима.²⁾ Акција Арсенија Гаговића, који се није смиривао, изазвала је пажњу Турака и он је допао тамнице, у којој је одлежао четири месеца. И за њу и за владику Јеремију заузео се руски конзул. Порта је, да не изазива Русију и какве нереде и у Босни, наредила босанском везиру да поступа пажљивије с рајом и њеним свештенством, али је руски конзул сматрао за потребно опоменути и архимандрита, да би требао имати „нужну осторожност и не подавали би Туркама узрок подозрения.“³⁾ Ивелић је најенергичније сузбијао сваку помисао о некој борби против Турака у Херцеговини и владику Јеремија: је радио потпуно по његовој жељи кад се пасивисао. Он је, у осталом, и лично одлазио до Дубровника, да се тамо састане с руским конзулом и распита подробно о ситуацији, нарочито кад је почетком 1805. год. почело живље врење у источној Херцеговини, у вези са Карађорђевим устанком. Турци су пратили његова кретања, знали за његове везе и радили му чак о глави.⁴⁾

Памучина прича за владичина Ђакона Игњатију, да је био противник Дадићеве странке у Mostaru и да је са осталим њиховим непријатељима радио против свих њезиних

¹⁾ М. Вукићевић, Карађорђе, I, Београд 1907., 396—7; Споменик LIII., 89—90, 92.

²⁾ Вукићевић, сп. д., 400—2.

³⁾ Споменик LIII., 98.

⁴⁾ М. Гавrilović, Исписи, 21; Ј. Тошковић, Односи између Босне и Србије 1805—6. Суботица 1927., 73—4.

присталица. Кад су 34 православна Мостарца, после Дадићева слома, допала затвора, Игњатије је, вели он, долазио њима у затвор и учењивао их. 17 од њих било је погубљено, а 17 се спасло пошто су платили ћакону 50.000 гроша. „У овој прилици оваково варварско поступање Игњатија дијакона је ли могло бити без соизвелења митрополитова?” питао се Памучина.¹⁾ Ми смо, међутим, видели, да се баш митрополит са још неким Мостарцима залагао лично код везира у корист Дадића. Његов ћакон могао је радити на своју руку, а владика му није могао сметати: једно с тога, што је ћакон био на страни турске власти; и друго, што је владика имао разлога да га се прибојава због својих веза са руским претставницима. У сваком случају Памучина је оптужио митрополита без довољно материјала и не ушавши у ствар савесно до краја.

На митрополита Јеремију подизала се тужба, да је био много грабљив, као и добар део других његових сународника на тим положајима. Један требињски хришћанин писао је 1. септембра 1811. год. Ибрахим-бегу Ресулбеговићу, како је „ови јадни вилајет пропану”; „учинише да ору по два села с једнијем воловима”. Манастир Дужи платио је у Требињу 16 кеса пореза, а владика је тврдио да је у Травнику и он дао 14 кеса за манастир, па је хтео да их наплати. „Чујемо”, пише се у том акту, „да је све плаћено у Требињу везирско и пашинско, а то у Травнику што је владика даво може бити за своје после да је даво, пака хоће да наплати од манастира”. С тога су се калуђери обраћали том бегу да види у чему је ствар и да помогне.²⁾

Митрополит Јеремија разболео се од куге и умро је у манастиру Житомиљићу 29. јула 1815. Мало пре њега је умро и његов озлоглашени ћакон Игњатије.

За херцеговачког митрополита постављен је још те исте године сестрић сарајевског митрополита Калиника, номинелни кратовски епископ Јосиф. Обојица су били Грци. Јосиф је, пише Памучина, дошао у Мостар тек 1817. год. и „није заиста ништ изостао иза његова предшественика у владању, ако није што разширио удаље и удуబље.” Памучина је, видели смо, био досад доста неправедан у оцени грчких владика и ми с тога не знамо поуздано, да ли се и колико се смемо ослонити на његов суд о људима. Један запис, очуван у једном рукопису из плевальске околине, каже за Јосифа да је био горд.³⁾ Та особина није симпатична, али није ни довољна да се на основу ње створи суд који би био негативан. За њу треба више црта и више грађе.

¹⁾ Сп. д., 175—6.

²⁾ Гласник Зем. Музеја IX, 1897., 225.

³⁾ Стојановић, сп. д., бр. 4115.

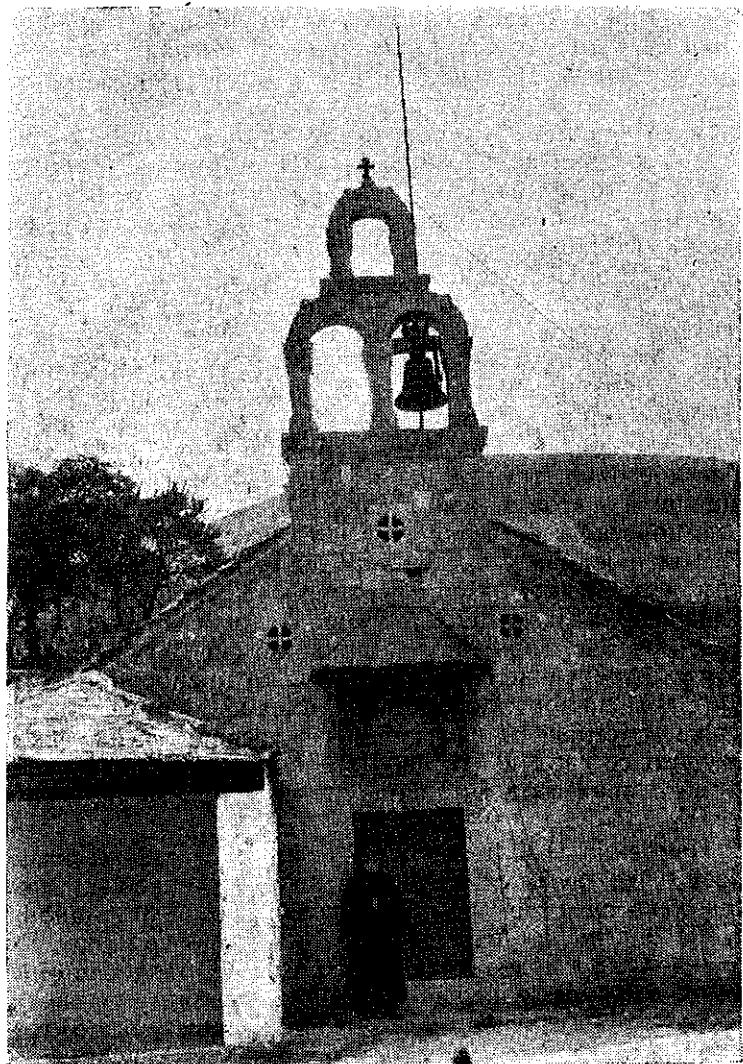
VI Обнова старе цркве и Али-пашино време

За време митрополита Јосифа, 1833. год. „обновила се мостарска црква сасвим изнова”. Ферман за обнову цркве тражили су и добили Срби као праведну награду за њихово учешће на страни султанове војске у борби коју је она водила против босанског беговата са Хусејин-бегом Градашчићем на челу. У тој борби на султановој страни учествовао је и столачки заповедник чувени Али-ага Ризванбеговић, коме је то домало донело везирски чин у Херцеговини. Први ферман за обнову цркве израдио је сам велики везир Кара Махмуд-паша владици Јосифу и мостарским депутатима који су били дошли у Сарајево, после његове коначне победе, да га замоле за то. Одмах по добијању тог фермана разрушена је стара црква и почеле су припреме за подизање нове. Али је одмах избио и велики отпор мостарских муслимана, који нису могли да се помире с тим да се у самом Мостару подиже нова, „огромна црква”, и то горе при бруду, на врх града, па да тамо стоји као изнад њега. Хасан-бег Ресулбеговић, требињски заповедник, пријатељ и друг Али-пашин и његов заменик, залагао се живо код паше да овај, на почетку свог везирства, дозволи даљи рад на цркви, која ће бити једина у читава три кадилука: мостарском, коњичком и љубушком. Паша је, најпосле, попустио, али је општина морала дати 17.500 гроша за њу и његова сина и обавезати се, бар фбрмално, да црква не сме бити већим обимом од прећашње. Паша им је уз то препоручио да похитају с грађевином. Можда због те журбе, а можда и због погрешке мајстора, на грађевини се доскора десила несрећа: срушио се свод и затрпао је два-три человека. То је био разлог што нови свод није више прављен од камена него од дрвета.¹⁾

Ј. Памучина је био новом грађевином, а с њим свакако и највећи део његових суграђана, веома задовољан; црква је била, како он каже, „по новом вкусу”; по висини, ширини, дужини и огради уступала је само Пивском Манастиру. Гледана данас, стара црква је веома скромна. И онда још она је на руског конзула и научењака А. Гильфердинга остављала „бедан” утисак. Казивала му је и сувише, да се у њеној градњи и беђању под земљу осећао страх од Турака.²⁾ Зидана је,

¹⁾ Ј. Памучина, Боснија, Герцеговина и Старая Сербия, 499—508. Л. Гријић прича, да се уз ту малу црквицу налазила кућа „некакве бабе карашашке”, која је уступила да би се на њеном земљишту и земљишту раније цркве могла подићи нова. Сп. д., 9.

²⁾ Сп. д., 44—5.

Стара црква у Мостару

истина, врло пажљиво и солидно, од правилног и лепо тесаног камена, али просто, без икаквих претензија у архитектури и орнаментици. Ишла је готово половином у земљу, и делује с тога, у доброј мери, извесном мистиком, али јој то квари архитектонски изглед. Ширина је у несразмери са висином и с тога цела грађевина изгледа као спљоштена. Црква је дуга 13.20 м., широка 9.30 м., а висока само 6 метара. Простором је прилично ограничена и с тога је, за време већих празника, знатан део публике остајао у огради слушајући службу само кроз врата и прозоре. Дрворез у иконостасу и иначе нема никакве нарочите уметности; сам иконостас попуњен је иконама разног порекла и разне вредности. У њему је нарочито упадала у очи слика Св. Јована, необична по извесном грубом реализму, која је изазивала више страх него поштовање. Кад је Хајрудин-паша 19. априла 1851. дошао у цркву да је разгледа он је, изненађен, застао пред тим ликом и питао је да ли он не претставља шеитана. С нарочитим поштовањем чувала се ту икона српског кнеза Лазара, коју је дао израдити Јосиф Јовановић Шакабент 1773. год. за манастир Врдник, а која је, не знамо којим случајем, доспела у Мостар. Од извесне су вредности кујунџиски радови у тој цркви, као и у Мостару уопште, где је тај занат био врло лепо развијен и по коме је добио своје име један од главних делова старог Мостара (Кујунџилук).

Обнављање цркве било је завршено 1834. год., а освештање је извршено у Недељу Православља 1835. год. Стара црква била је посвећена Покрову Богородичином, а обновљену је владика Јосиф посветио Рођењу Богородичином („Малој Госпојини“), јер није признавао празник Покрова. Мостарско предање говорило је о том, да је празник Покрова изабран нарочито као заштитник од куге и као дан пре која она не може да коси. Цркву су подигли сами Мостарци, познати са своје дарежљивости за опште ствари, а помагали су им и њихови суграђани из Дубровника и Трста.

Тада је одређено да Мостар има три парохије. Као први „ефимери“ беху изабрана три калуђера: Серафим Шолаја, Ананије Периновић и Јоаникије Памучина. У исто време изабрана су и четири „кмета“ за цркву, који су имали да воде надзор. Беху то Симо Ковачевић, Јово Шотрић, Никола Зец и Ристо Ристић Околиш. Ти избори дошли су као последица нове црквене уредбе, која се израдила споразumno између владике и народа и на коју су се сви заклели да ће је тачно држати. Она је гласила, по Памучинову тексту,¹⁾ словно овако:

„1) Обвезује се сам митрополит да се не има одсад ми-

¹⁾ С. Д. Магазинъ за 1848., 177—9.

Икона кнеза Лазара

јешати у никакве црковне прилоге нити насиљно грабити ји како у новцима тако и у вештима.

2) Црковне никакве ствари да се не дају у зајам ни на чију послугу.

3) Митрополит да не може сам без договора кметова и прочи христијана дигнути ни друге намјестити ефимере мостарске.

4) Кметови имају дужност одправљати и надзиравати све црковне послове у сваком црковном случају.

5) Кметови да имају један чист протокол, у кому се имају записсивати поименце сви прилози од побожни христијана; такођер записсивати у исти протокол расход за сваке црковне трошкове.

6) Црковне тајне да се имају у опредјењено време о цркви савршивати, а не на другом мјесту, ту јест: исповијати, крштавати малу дјецу, вјенчавати, опојавати мртве, парастосе на трећој и седмој вечери за умрлога душу чинити.

7) Кметови у договору с митрополитом и с неколико отмјени христијана имају сваке године мијењати црковне клисаре и цјатаре који се обично промјењују априлија 25 на светога апостола и евангелиста Марка.¹⁾

Са пуно задовољства записао је Памучина, да се тако „лијепи и благочини поредак“ одржава „у цијелом Турском царству“ само у Мостару, што, наравно, како данас знамо, није сасвим тачно. Сарајево је имало сличну, много старију уредбу, али, истинा, без толиких уступака од стране митрополитове.

Владичина попустљивост дошла је, може бити, извесним делом под утицајем Али-пашиним. Овај необични човек, — који је имао безгранице сировости и цинизма, али који је био доста мудар, уочљив, предузимљив и који је из жеље да поправи економско стање Херцеговине и своје приходе у њој покретао више корисних ствари, а у много прилика штитио продуктивни свет земљорадника и трговаца, — казао је, на првом свом састанку с владиком, како овај сувише притискује сиротињу. У осталом, није ни требало много нарочите мудрости па да се створи правilan поглед на ствари: да је боље задовољити мостарску општину, која је стална и у пашину дохвату, него владику туђинца, који је сам и пролазан. Али, мада је према хришћанима показао доста предусретљивости са дозволом обнове храма и у питању односа с владиком, Али-паша је у другим стварима имао толико крвничког у души и толико свирепог у гесту,

¹⁾ Год. 1896. одредило се, да се промена врши на дан Св. Василија Острошког, 29. априла.

да је убрзо изгубио све симпатије у народу. Преко хиљаду хришћанских глава пало је за време његове осамнаестогодишње управе, и то добрим делом мало или чак и нимало кривих. Његови сараји били су стално окићени отсеченим српским главама. А кад није био жедан крви он је, с обешћу скоројевића које власт заслепи и који не мисле увек на будућност, на хришћанске празнике испред цркве и иначе, помоћу својих каваза, хватао наше људе, да му, обучени у чиста и празнична одела, носе камен и јапију за његове грађевине или да му раде најгрубље послове. Отимање њива, имања, добрих коња и свега другог вршио је не само он, него и многи његови дoglavnici; међу другим стварима отео је паша 1847. год. и мостарској цркви земљиште Пејковину, за вештану од Луке Сјерана, на којој је он засадио виноград, а на којој је, после, мостарска општина подигла нову цркву. Исте године у бесцење је „купио”, управо отео, и лепу кућу Јевте Маргетића.

Одмах по освештању цркве био је митрополит Јосиф позван у Цариград, камо је кренуо 20. априла 1835. год. У новембру те године Јосиф се спомиње као синодални митрополит на листини патријара Григорија VI.¹⁾ После годину дана, 27. јула 1836., митрополит Јосиф би премештен на димитријадску епархију, а његово место доби созоагатопољски митрополит Прокопије, цариградски Грк. Нови митрополит дошао је у Мостар 11. фебруара 1837., али није у њему дugo остао. Због неког сукоба у Патријаршији он је, са још пет митрополитских другова, био послат у заточење, 13. децембра исте године, а све су му ствари у Мостару биле пописане. Један запис каже за њь, да је био „горди и злонаравни” и да га је с тога „бог поразио”.²⁾ На Прокопијево место би постављен 25. децембра диопољски епископ Аксентије Петров, Бугарин из Самокова. Митрополит Аксентије примио је дужност у Мостару 1. априла 1838. Био је, како је причао С. Шолаја, велики постник и богомољац, али „никад га богомољнијега а неумољнијега”. У грамљивости не само да није уступао ниједном Грку, него их је чак и превазилазио. Он је увео нове и прилично тешке таксе за разне црквене обреде и нове намете у целој епархији. За потврду игумана узимао је 6—10.000 гроша, а за освештање цркве по 100 дуката! Својом бруталношћу према свештениству изазвао је велико огорчење и протесте. Он је свештенике бацао у фалакре и наређивао им да један другог туку. Дошао је, због осиности, у сукоб и са свештенством у Мо-

стару. У тој унутрашњој борби је био поддржан од стране патријара Григорија VI, а против њега се налазио митрополит Јосиф, који је уједно био и већи снажнији. Јосиф је уједно и био поддржан од стране патријара Григорија VII.

Иконостас старе цркве

стару, нарочито са Памучином и његовим другом Серафимом Шолајом. Да их изобличи јавно, што му нису хтели дати новаца у зајам по други пут, он је био наредио, да њих обојица, са свећама од по три оке у рукама, на Богородичном колу отстоје цело вечерње, јутрење и литургију, лицем окренути према његову столу. Али су се они, обавештени о том, раније склонили. Немилосрдан кад су у питању његови интереси, он је затварао цркве у местима, где није био потпuno новчано измирен. Тако је једне године у Попову затворио девет цркава. Херцеговачка епархија, која је, према исплатама патријарховог новчића, долазила у трећу групу, заједно са рашико-призренском, велешком и зворничком,¹⁾ није била уносна као сарајевска или нишка, и са херцеговачком сиротињом имало се поступати с више обзира. Безобзирна јагма за новцем уједала је људе за срце. „Попи некакве просте чобане и пропале трговце неучене и недостојне и узимље им за рукоположење од 60—80 дуката, а за толико исто продаје им и парохије.“ „Свака погрешка може се с новцем изгладити. Кад владика на једнога христијанина проклетство баци онда ни један свештеник не смије му у кућу отићи, нити му смије рођено дијете крстити, ни мртвача опојати. Тако траје док се год с владиком не помири, а помирити се може и његов благослов изнова добити с новцима. Чудо код оваки поглавица како се сав народ није истурчио!“²⁾) Идући по епархији владика је водио са собом турске кавазе, који су имали да силом изнуде од народа владичине мирије.

Због свега тога владика Аксентије изишао је на веома рђав глас и постао омрзнут по целој епархији. Са Мостарцима је дошао у отворен сукоб 1844. год., кад је, не питајући никог и кршећи створену уредбу, сменио Памучину и Шолају, а на њихово место довео два свештеника из Плевља. И народ у Плевљима био је нездовољан, што му је владика дигао свештенике, па се потужио сину Али-паше Ризванбеговића, који је у име очево заповедао у источној Херцеговини. Али-паша, обавештен о томе и о владичином сукобу с Мостарцима, затражио је од Аксентија да све опозове и овај се, наравно, одмах покорио вољи моћнога и енергично-га везира. Код Али-паше вршио је дужност писара зет владике Јосифа, трговац Грк Јован Анђелопуљ, који се окумио са владиком Аксентијем. Добивши, што се каже, преко њега заплеће код везира, Аксентије је изгубио свако осећање мере у јагми за новцем; „чинио је страшно насиље, глобио и робио и пребијао свештенство и народ, по манастирима пограбио неке љепше утвари и закладе.“ То га је, најпосле,

довело до слома. Кад је 1847. год. бивши владика мостарски Јосиф допао у неке незгоде и богорадио да поново добије херцеговачку епархију, народ је једва дочекао да му се Аксентије дигне с врата. Главни противник постао му је баш Анђелопул, који је из сродничких разлога радио за Јосифа, свога шурака. И Али-паша се потпуно обрнуо против владике и тражио је његово смењивање. На Јовањ-дан 1848. год., на дан крсне славе Анђелопулове, владика је у цркви, са запаљеним свећама у руци, проклео свог кума и његов дом, а пред народом се бранио да је за многе његове незгодне поступке крив понајвише само тај човек. Одмах по том, 17. јануара, Али-паша је наредио владици да се, до даље одлуке, склони у манастир Житомишљић, а сам је пожуривао у Цариграду његову смену. Наскоро по Вакску стигла је патријархова одлука, којом се Аксентије премешта у Велес, а у Мостар поново враћа стари Јосиф. Пред одлазак, по патријарховој наредби, владика је, на свечаној служби, имао да се опрости с народом и да опозове учинено проклетство. 27. априла напустио је Мостар.¹⁾ У Велесу Аксентије се после истакао у борби за Егзархију, па је био и отуд смењен и гоњен. Бугари су га због тога славили као националног борца и мученика.

Владика Јосиф дошао је по други пут у Мостар уочи Св. Илије 1848. год. Био је презадужен; чак је за путни трошак, да може доћи до Мостара и спремити се, узайми од Али-паше 50.000 гроша. Као такав, с много неприлика у ранијим епархијама, једно време слат на епитимију у Свету Гору, у опасности да остане уопште без епархије, он је изгубио сваку личну иницијативу и храброст. Гледао је да прође са што мање главобоље и да се колико толико обезбеди. Покорно, без осећања свог достојанства, он је на пр. 14. јануара 1849. писао турским властодршцима у Пријепоље, да долази „всенизно и слушки вам се поклонити и пољубити ваш свијетли скут и руку.“²⁾ А живео је, међутим, у време кад су Мостар и његова епархија преживљавали врло тешка времена.

Крајем 1850. год. покушао је Али-паша на доста невешт начин да се одупре султановој акцији и спречи реформну мисију Омер-паше Латаса. Он је као био вољан радити по султановој вољи и изићи у сусрет његовом изасланнику, али је у исто време пустио да се ради против реформама, а сам се потпуно пасивисао. 3. октобра побунио се тобоже Мостар против њега. Мостарски мусимани увели су у покрет и хришћанско становништво града. Ато Марковић Сломо, ко-

¹⁾ О свему овом срп. причање Ј. Памучине у С. Д. Магазину за 1869., 153—67.

²⁾ Гласник Зем. Музеја XXIV, 1912., 434.

ји је отишао са мостарском депутацијом Омер-паци у Сарајево, вратио се 5. јануара 1851.¹⁾ са једним пашиним писмом одређеним за владику и Србе. У њему је Омер-паша, стари Србин, саветовао, да се Срби много не излажу, а Сломи је говорио да „пер ла политика“ држе у покрету, да не би имали неприлика. Прокопије Чокорило, збуњено и неповезано али живо и непосредно, описује забуну која је настала у Мостару тих дана.²⁾ Људи нису знали како да се определе. На састанку у Маргетиним кућама беше се скучило много муслимана са њиховом улемом и Срби с владиком Јосифом. Кад су саслушали извештај депутације и Омер-пашине поруке људи се поделише у три странке: једни су били да се опрости Омер-пashi по сваку цену, други су тајно пристајали уз пасивног Али-пашу, а трећи су се колебали између те две струје бојећи се и једног и другог. Каваз-баша Ибрахим, десна рука Али-пашине, човек силовит и одлучан, решио се, да на Липетима, код Коњица, дочека Омер-пашину војску, па је позивао и хришћане да учествују у тој борби. Он је важио у ово доба као одлучан противник Омер-пашине акције, али и као неки вођа мостарске опозиције против Али-паше. Људи су добро знали његову моћ и снагу воље до тада; па су се бојали да га отворено не послушају; а осећали су, исто тако, да би учествовање у борби могло да их тешко компромитује у очима Омер-пашиним. Подела је у таквим приликама била неминовна. Једни су отишли с Ибрахимом, — међу њима је био и Ато Сломо — јер су им муслимани због колебања већ почели претити и звати их непрвицима; а друга група, на челу с владиком Јосифом и Јованом Анђелопулом, у којој су се налазили Јевтан Мрав, Пере Ковачевић, Пере Билић, Сава Каблар, Ристо Њуња, Тане Зуровац, Јевтан Кнежић, Вукан Кујкур, и неки други, позивали су Али-пашу да дође у Мостар. Кад је њихово писмо с тим позивом допало до рука мостарским муслиманима, противницима пашиним, они су Србе силом кренули на војску код Коњица, да би у Мостару остали сигурнији. У борбама од 24.—6. јануара 1851. потукао је низам мостарску војску око Коњица и разбио је на све стране, а 29. јануара ушао је у Мостар. Пред низам је отишла једна депутација грађана, међу којима су били и Ј. Памучина и П. Чокорило, да моле милост за град. Скендер-бег Илински, потурчени Пољак, примио их је љубазно и поштедео је Мостар од тежих неприлика. Стари Али-паша, који је цео отпор против султана претстављао као дело својих противника у граду, дошао је лично у Мостар 3. фебруара, да поздрави заповедника победничког Омер-пашиног одреда, али је ту већ 5. фебруара био стављен под стражу. Сиромах Ато Сломо,

који се нашао у мостарској војсци код Коњица и био заробљен, послан је био, са још неким муслиманима Мостарцима, у прогонство, али су га пратиоци убили уз пут, у Сјеници. Омер-паша је дошао у Мостар 9. фебруара, а отишао је из њега 21., одведавши са собом и Али-пашу, кога ће најскоро под Бањом Луком, „случајно“, погодити стражарско тане. Из Мостара отишао је стари свемоћни везир тешко осрамоћен. Њега су кроз чаршију провели на магарцу, посадивши га наопако, са магарећим репом у руци. Његов син, босоног, држао је улар и водио оца. Ристан Додер сажалио се на пашића, кад су прошли поред његова дућана, и дао му је своје постуле.

Нови режим показивао је много предуслетљивости према Србима. Владика Јосиф се стално налазио око Омер-паше у Сарајеву, Травнику и Мостару. Нови босански везир Хајрудин-паша навраћао се чешће пута у митрополију, свраћао је чак и у стару цркву и тражио од народа да покаже да је задовољан и слободан. 9. марта 1851. дозволио је нашим људима да приме Али-пашин виноград Пејковину, раније црквено добро. Али је нови мостарски паша после два месеца, 12. маја, узео виноград да га поново обраћује као пашинско добро.

Тек што се та криза претурила јавиле су се нове тешкоће. Год. 1852., у вези са престанком црногорске теократије и стварањем кнежевства, дошло је до сукоба између Црне Горе и Турака, у који су, наравно, ушла и сва Црној Гори суседна херцеговачка племена. Срби су били на страни своје црногорске браће и имали су с тога да поднесу великих тешкоћа. Њих је у извесној мери осетио и Мостар. Више старе цркве сахрањен је 29. јануара 1853. поп Крсто Копривица из Бањана, који је умро у мостарској тамници на велиkim мукама; „што гођ је мука у Турака све су на њему свршене, више него на Аретији великомученику“, пише Прокопије Чокорило.¹⁾ 12. новембра 1852. дао је везир Исмаил-паша посећи на мостарској терзији Бошка Љубенка. На Бадњи дан 1852. поробили су и запалили турске војнице 23 дућана под Кујунцилуком, у главном српска. Тај крај страдао је и годину дана пре тога, 23. октобра 1851., када је надошла Неретва и потопила вас Кујунцилук (до дућана Митра Ђука).²⁾ У мостарској тамници са 20 Граховљана чамио је дуго

¹⁾ Јв., 197.

²⁾ За једно наше мало, сиротињско насеље познато по општем називу Под Пећинама, које броји десетак кућа, а у ком највише станују просјаци и други божји људи, само православни, горе у Суходолини, испод старе цркве, знамо донекле и како је постало. У овом овде чешће навођеном дневнику забележно је П. Чакорило о томе ово: гладни Црногорци, који су силали у Мостар да се прехране а нису имали ни стана ни коначишта,

Анго Даковић, син војводе Јакова, и то у великој муци. „Тијех мука што кажују да су поднијели у смрдељivoј тамници да Бог сачува и крвника мoga. Силни миши имали су им уши и носеве ићести. По груњ уши падао је на њих из горњег свода. Једног сна у пустом тамнилу нијесу мећали на очи, него про-дан носећи у вреће пржину, под тешким букагијама, тренули би крадом кад који, као самртни.“³⁾

Један са много погрешака сваке врсте изведен преглед митрополита херцеговачких од 1766. год., рађен по грчким подацима, а објављен у *Босанско-херцеговачком Источнику* 1892., 258—9, има помен о неком мостарском митрополиту *Партенију*, који да је 1854. год. дошао из митрополите Јосифа и још исте године био премештен на епархију у Јањину. Иза њега, од 1854—1863. помиње се неки митрополит *Герасим*. Оба та навода погрешна су. Као наследник митрополита Јосифа, кога је због неисплаћених дугова Патријаршија казне ради упутила у манастир и који је 16. августа напустио Мостар, дошао је нови Грк, *Григорије*, који је 21. новембра 1854. год. примио своју епархију и остао на њој до 19. априла 1860. год. Он је стигао у Мостар 17. фебруара 1855. и кажу да није знао готово ни једне српске речи. За његова времена, као последица Кримског Рата и Париског Конгреса, издан је султанов Хатихумайум, који је 28. фебруара 1856. био објављен и у Мостару, доносећи, ма и на папиру, давно жељену равноправност хришћана са мусиманима. Нова реформа донела је и то, да су владике требале бити отсад плаћане из царске благајне и да је имао да престане овај досадашњи, толико компромитовани, начин прибирања владичанских прихода. Али су турске реформе, по правилу, оставале само у речима.

живели би у оним пећинама, које су изровале бујице у суходолинској долини, а по дану би послуживали у вароши носећи дрва и воду. Један од њих, Иван Црногорац, који је имао луду жену, постане слуга у протосинђела Венијамина. Кад је био једном с њим на путу жена угради прилику ненадзора и ишчезне некуд без трага. Под истим пећинама живела је једна друга Црногорка, чији је муж опет давно отишао у Србију, а њу оставио. Протосинђел венча сада свога Ивана са том другом женом, а тај, за нови живот, „сазида кућу съ клакомъ наиперви под пећинама“, 17. августа 1852. Из њега чинили су то и други, али те бедне, ниске потлеушице, ма како биле „с клаком видане“, једва се могу назвати кућама. И по свом типу и по свом обиму оне сличе карсним каменим колибама најубогије Херцеговине. Сп. д., 203.

³⁾ Вукова преписка VII, 168.

Стара митрополија

VII

Школске и културне прилике

У Мостару је, према причању и рачунању Ристе Иванишевића, који се живо занимља за те ствари, постојала српска школа још крајем XVIII столећа, кад је у њој учитељевао каљуђер *Макарије Зуровац*.¹⁾ Поузданих писмених доказа, међутим, о њој нисам могао никад да нађем. Да је та школа морала бити врло примитивна сведочи Ј. Памучина кад опишује школске прилике још у 1848. год. У школи се учило тада 132 деце. „Ова дјечица”, пише он, „обучавају се само у слабом читању часословова, псалтира и мјесецословова, још у слабијем писању, и писменици.”²⁾ Ипак, он је другом једном приликом тврдио, да наши варошани „ако су трговци и занатлије сублизу умједу сви мужки читати и писати, али жењскиње не умједу од хиљаде једна, него им се то страно чини да би женскиње учило књигу.”³⁾ У ту школу ишла су не само православна деца, него и католичка.

Очувана је вест, да је, међу осталим, приходом и од херцеговачке епархије отплаћиван дуг грчке народне школе у Куручесми, на Босфору. Под. 1846. послао је за ту ствар владика Аксентије Бугарин 2000 гроша,⁴⁾ знатну суму, која би у убогој Херцеговини оног времена била потпуно довољна да се из темеља подигну бар две омање школске зграде. Сама мостарска стара школа, близу цркве, имала је свега две собе још 1850. год. У те две собе учило се 150 деце код учитеља Јована Милићевића, који је за то имао 110 гроша месечног прихода. Љут Прокопије Чокорило записао је тим поводом у свој *Дневник*: „Ви потомци видите што су стари радили, какву лудос. Би ли доста чобану било чувати овације толико?”⁵⁾ Он се љутио и на то што је Јован Милићевић био „учења мостарскога”, а не учеван. Сличне замерке падале су и са других страна. „Учитеља на жалост нашу немамо никаква, који је прошао школе и науке, па да дјеца уче историју, земљописаније и друге књиге”,⁶⁾ тужио се исте године и Ато Марковић.

Стари Шпиро Зец, трговац из Мостара, који је учио школу у Мостару четрдесетих година, описивао ми је овако.

¹⁾ Рад, бр. 27, 1910.

²⁾ С. Д. Магазинъ за 1849., 142. Причање Ф. Јукића у С. Д. Магазину за 1842., 31, 67, да је тад у школи било 500 православне и 40 католичке деце очевидно је нетачно.

³⁾ Ib., за 1851., 32.

⁴⁾ Богословље VIII, 118.

⁵⁾ Гласник Зем. Музеја 1913., 201.

⁶⁾ С. Д. Магазин за 1861., 96.

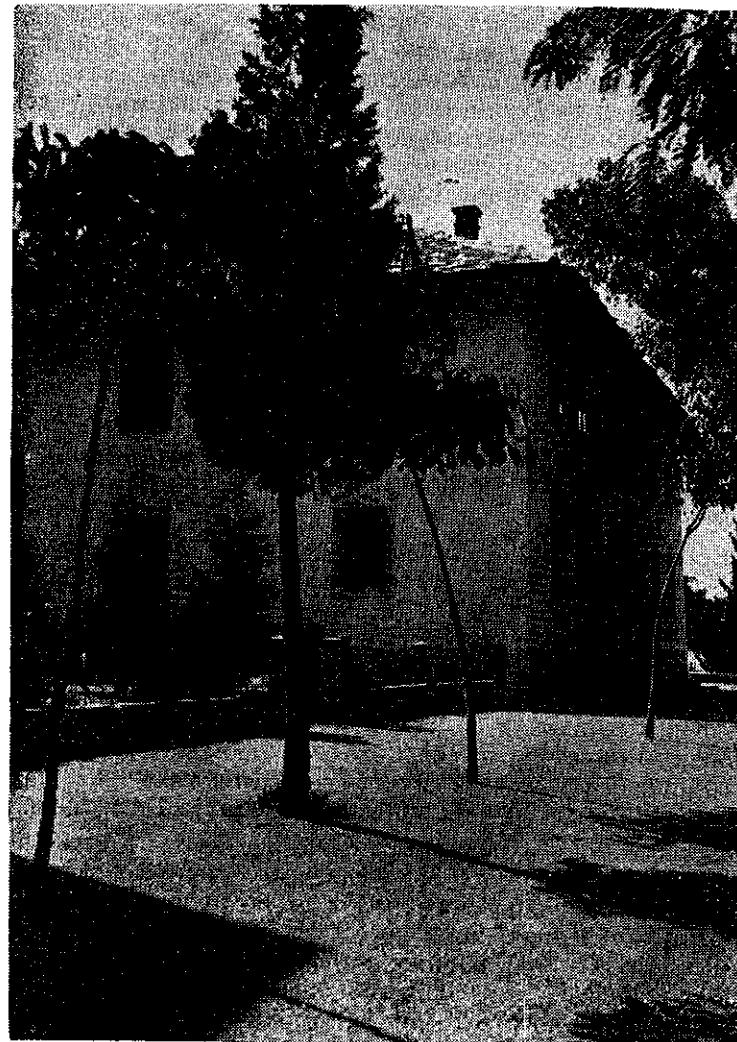
Плаћала се школарина грош на месец; сироту децу, вредну пажње, узимала је општина на свој трошак. У школи се учила буквица и часловац. Псалтир није морао да чита сваки, то су могли да уче само „превасходителни” ћаци и они који ће ићи у попове. Први бољи учитељ који је дошао са стране у Мостар крајем 1846. год. био је неки Андре Павасовић. Тада млади и одушевљени просветни радник уноси сасвим нов дух у школу и на јуриш осваја ћачка срда. Он чита с децом место досадних часова народне песме и прича им о српској прошлости. „Мрска школа поста ми дражка од најдраже игре”, уверавао ме стари Шпиро. Андре уведе и излете с ћацима, на којима их је учио певати и одушевљавати се.

Андре Далматинац ове рјечи пише:
Под мој барјак коме храбро срце дише,
Породи нас мати бити дика роду
И више свега љубити слободу.

Кад је 1848. год. избила „мађарска” буна он је оставио школу и отишао у Војводину са два млада мостарска пријатеља, Алексом Ђелићем и Петром Шушићем, и тамо је као јунак оставио главу.

Критика што нема добрих учитеља и што је зграда мала и недовољна имала је свог дејства међу члановима мостарске српске општине. Већ 1851., крајем школске године, довољен је богослов Нико Његуш, Далматинац, и одређена му је плата од 120 франција на годину, али је он у Мостару једва саставио два месеца. Идуће године доведен је Београђанин Иван Стојановић са платом од десет гроша на дан, док је Јован Милићевић, његов друг, дотерао свега до 1500 гроша годишње, па се, љут због несразмере, захвалио. На његово место дошао је још исте године Илија Павасовић.

Исто се тако општина потрудила да створи и бољу зграду за школу. 23. маја 1855. ударен је темељ новој школи, оном солидном здању горе испод старе цркве, под великим гранатим кошћелама, кроз коју су прошли сви наши наратији од 1858—1908. године. Зграда је довршена 15. априла 1856. год. Она се сматрала као једна од најлепших и највећих грађевина ондашњег Мостара; наши људи звали су је с поносом „бина”, а и на самог руског конзула А. Гильфердинка направила је снажан утисак и он је оглашава за херцеговачке прилике „велелепном”. Зграда је доиста била доста пространа, на два спрата, са четири велике учионице и са више споредних одељења. Она постоји још и сада и служи као конвикт за Просветине питомце. Трошкови око зидања изнели су преко сто ћеса и општина је морала да се задужи, да би је довршила.

Српска школа у Мостару од 1856. године

Рад је у тој школи почeo 25. јуна 1856. са око 150 деце, а од 6. септембра уведен је нов програм. Сва су деца била подељена у три „школе”, а учили су их учитељи: Мостарац Јован Љушић предавао је „приватне науке”; Поповоац Петар Србић, богослов, био је учитељ за остале предмете, а Михаило Ђуковић или Ђурковић из Војводине био је учитељ „од више језика”.

Одмах потом, 1. новембра 1857., кренуто је у Мостару и оснивање прве духовне школе за васпитање херцеговачког свештеничког подмлатка, као нека врста мале богословије. Ј. Памучина прича, да је његов друг С. Шолаја још 1848. год. помислао да отвори с њим заједно једну такву школу у манастиру Житомишљићу, али им владика Јосиф није дао да оставе Мостар.¹⁾ До отварања те школе дошло је овако. Године 1856. вратили су се као свршени ћаци београдске богословије Нићифор Дучић и Серафим Перовић, први нараштај наших калуђера из Херцеговине који се школовао у манастирских зидова. Они су одмах у свом манастиру Дужима отворили малу школу за свештенике. О њима се брзо пронео глас по земљи и већ идуће године позвала их је сарајевска општина за учитеље своје школе. На путу за Сарајево, кад су свратили у Мостар, задржали су их чланови мостарске општине и школски тутори Вуко Шола и Јевтан Шотрић тражећи од њих да најпре послуже Мостару и Херцеговини. Док су се они предомишљали решио је ствар владика Григорије, забранивши им да иду из његове епархије. Кад су већ остали у Мостару би им поверено да израде план за духовну школу и да спреме све за њен рад, а док се то све не изведе имали су да послуже као учитељи на мостарској школи. Духовна школа није остала у Мостару, него је пренесена у манастир Житомишљић. Њен управитељ постао је Н. Дучић, а С. Перовићу је као младом игуману поверена управа самог манастира. Школа је имала трајати две године, а отпочела је свој рад 15. октобра 1858. За њу су се имали старати, поред владике, још и мостарски општинари, од којих су двојица, по уредби, требала да присуствују завршним испитима. Они су, заједно са владиком и младим калуђерима, и саставили уредбу и потписали је. Била су то ова лица: Јован Анђелопул, Вуко Шотрић, Ристо и Ђорђо Бјелобрк, Јован Ристић, Михо Милишић, Вуко Кујкур, Јован Солдо, Шипро Зец, Лазо Ђирић, Милинко Оборина, Јевтан Шотрић, Ристо и Вука Шола. За издржавање школе давала је руска влада годишњу помоћ од 300 рубаља, коју је израдио руски консул А. Гиљфердинг, одушевљен ревношћу и прегалаштвом Мостараца, а Србија је давала бесплатно школске књиге. Али та школа није трајала дugo. Већ 1860. год. напустио је

¹⁾ С. Д. Магазин за 1869., 168.

Н. Дучић и вратио се у манастир Дужи, где је, вели, имао да ради на припремању једног великог народног покрета против Турака заједно са војводом Луком Вукановићем.¹⁾ Серафиму Перовићу било је жао што је школа обуставила рад и он се трудио на све начине да га обнови. Кад није било средстава с друге стране он се 1864. год. кренуо у Русију и до нео је отуда, купећи милостињу, 700 дуката. С тим новцима и с новом помоћу Мостараца он је поново отворио школу 1867. год.²⁾

За Мостар је био знатан догађај, кад је 15. маја 1857. дошао у њу Александар Ф. Гильфердинг, познати руски научњак, који је, као нови конзул, ишао на своју дужност у Сарајево. Он је дошао у везу с нашим људима, потстрекавао их на рад књижевни и школски и сваки други, помагао наше установе и препоручивао наше људе руској пажњи и помоћи. У свом познатом делу о Босни, Херцеговини и Старој Србији он је мостарску српску општину у погледу жеље за просветним напретком похвалио као најпримернију међу свима у Турској Царевини, иако је по богатству заостајала за Сарајевом и неким другим местима. С његовом препоруком кренуо је мостарски јеромонах Прокопије Чокорило у Русију, да тражи помоћ за подизање цркава у Херцеговини, а у првом реду у Мостару, и за отварање једне женске школе, прве у свој Херцеговини. На његову препоруку упућени су и први мостарски ћаци на студије у Русију, и то: Јован Дрећ у Петроград, Јован Пичета у Херсон, Никола Билић и Васо Остојић у Одесу. Култ Русије био је и пре тога у нашим крајевима веома велик; после овога он је добио конкретније облике и постао, тако рећи, непосреднији. Кад је 30. августа 1858. отворен руски конзулат у Мостару и службена, у нашој цркви, свечана служба са молепствијем за руског цара и његов двор сав се Мостар слегао, без обзира на турску подозривост, да даде доказа о својој оданости великој и моћној словенској и православној заштитници.

Али је доскора српска општина дошла ипак у сукоб са руским конзулатом, односно са његовим преставником В. Безобразовом, који је дошао у Мостар 14. јануара 1860. То је био, према описима, човек храбар, управљач дрзак, свестан свог значаја, често прек и врло лаке руке. У Мостару је остао запамћен за дugo по том, што је био утерао страх многим обесним муслиманима. Ишао је кроз улице праћен увек са два-три до зуба наоружана каваза, са корбачем у руци, смео, поносит и одлучан на све. Покојни ми отац причао је често једну сцену, која је била врло карактеристична за његов став и за респект муслимана према њему и Русији. Је-

дном муслиману из неког места ван Мостара био се у мостарској чаршији узјогунио кочј и није хтео да макне с места. Јут, он га почне тући и псовати: „де москове, де, вуци те изјели!” Безобразов, који је случајно пролазио улицом, кад је чуо те подвике, приђе муслиману и изудара га неколико пута корбачем кад је стигао. „Аман”, викао је зачуђени муслиман, „зар нема брата муслимана да помогне? Ко ме уби усред царева града?” „Шути, шути”, утишавао га је један дедо са ћепенка, „убио те гром. Ово је московски конзул коме ниједан везир не смије ништа.” Потишеној раји то је била нека врста утехе и очи су са задовољством гледали претставника далеког словенског цара од кога зазира паše и везири. До сукоба са тим конзулом дошло је због тога, што је он био потрошио извесне прилоге који су из Русије били упућени за мостарску општину. Кад је Прокопије Чокорило отишао по милостињу у Русију 1858—1860. год. он је трајио љовац за подизање једне нове велике цркве у Мостару и за шест сеоских цркава, које су имале да се подигну у Коњицу, на Борцима, у Бијелом Пољу, Дувну, Љубушком и у Старој Габели. У колико је добио прилога у књигама и другим стварима, разделила је то мостарска општина по разним местима где је било најпотребније. То што је донео Чокорило било је све у реду. Али је запело све што је ишло преко конзула, а то је: 400 дуката које је цар Александар дао за зидање женске школе; по 500 дуката за манастире Пиву и Дужи; 600 рубаља које је послао један добротвор из Цариграда за женску школу и једног питомца у манастиру Житомишићу. Сем тога, руски цар је био одредио за пет година по 100 дуката годишње за плату учитељици на тој женској школи у Мостару, па и од тога се преко конзула није добило ништа. Безобразов се и иначе био много задужио код мостарских трговаца и изгубио сваки кредит код њих. У последње време он је био затражио од мостарске општине да му дâ све новце што их је Чокорило донео из Русије, „да ји решета кроз своје прсте и да ји прогута као и ове остале.” Општина је то одбила, а правдала је свој поступак сем неповерењем у Безобразова још и тим, што је извесне суме већ утрошила подигавши цркву у Коњицу и спремајући материјал за цркву у Мостару.¹⁾ Општина је, наравно, у том сукобу победила. С добивеним прилозима мостарска општина је, сем цркве у Коњицу, у Челебићима, подигла 1863. год. и цркву у Бијелом Пољу. Кад се исте године ударио темељ и цркви у Старој Габели побунили су се месни муслимани и паşa је забранио даљи рад, али га је 1864. морао дозволити. Ове године подигнута је и црква у Дувну.

Педесетих година почела је доста оштра полемика из-

¹⁾ Књижевни радови I. Београд 1891., 88—99.

²⁾ М. Гавриловић, Народ, бр. 8 од 1907.

¹⁾ Гласник Зем. Музеја XXIV, 438—41.

међу православних и католичких свештеника у Мостару, Јоаникија Памучине и бискупа фра Рафе Баришића. Повод је дао један чланак Памучини у С. Д. Магазину за 1851. год. под насловом „Три вјерозакона у Херцеговини”, у ком се казало неколико оштрих речи против духа нетрпељивости који је, за разлику од католика дубровачке бискупије, влашао код људи херцеговачког бискупа. У ствари, у том чланку се осећа колико верска толико и политичка нота. Памучина је у фратрима гледао неку врету аустријског оруђа и наглашавао је њихове везе, које су доиста постојале. Фратри су, опет, веровали да је известан дао отпора, који су мостарски муслимани стављали од 1846—1851. год. смештању католичког бискупа у Мостару, потицао од наших људи, и да су им православни и иначе сметали код наследника Али-пашиних. Њихов успех био је, међутим, очигледно временски везан за долазак аустријског конзула у Мостар. 1. маја 1851. дошао је у Мостар први аустријски конзул Марко Вулетић, а 3. јуна уселио се у свој нови дом у Вукодому и бискуп Баришић „Грчко-източњаци”, пише биограф Баришићев, „уживали су виши углед већ од прошлог стојећа, а највише посредовањем Русије. Силна и несломљива воља Баришићева с помоћу саме отоманске владе и аустријске царевине дадне католицима достојно мјесто, које се и морално и материјално почме сада дизати.”¹⁾ Политичка противност, која се јасно изразила овом приликом, оставила је сталан јаз између православних и католика у Мостару. Први су били одани русофили, а политички су се потпуно ориентисали према Црној Гори, са којом су се желели ујединити; док су други имали одавно у Аустрији као католичкој сили свог помагача и заштитника и надали се од ње ослобођењу од Турака. У полемику, коју је почeo Памучина, умешао се и сам аустријски конзул. Није невероватно с тога, да је с те стране утицано касније у Цариграду, да Памучина не постане херцеговачки митрополит, иако је то народ Херцеговине желео и посебним молбама тражио у Цариграду. С тога се, вероватно, питање попуњавања херцеговачке митрополије отезало пуно четири године, од 1860—1864., за које је време Памучина вршио дужност администратора епархије.

Због великих тужби на Грке владике за новог херцеговачког митрополита био је постављен не више Грк, него Словен, Бугарин Прокопије, који дође у Мостар 6. априла 1864. О њему Вук Врчевић пише, да је био боли од свих претходника. Он сваке године обилази своју епархију, и то

¹⁾ Fra R. Glavaš, Život i rad fra Rafe Barišića, Mostar 1900., 95. Нешто од те политичке суревњивости приметио је и на наиван начин изложио је С. Роберт, Les Slaves de Turquie II. Paris 1844., 116.

о свом тројику, помаже школе и учитеље; штити свештенство од зулума; није сребрљубац.¹⁾ Ове особине учиниле су га доста симпатичним и он њему је остао леп спомен у народу.

VIII

Културни напредак Мостара

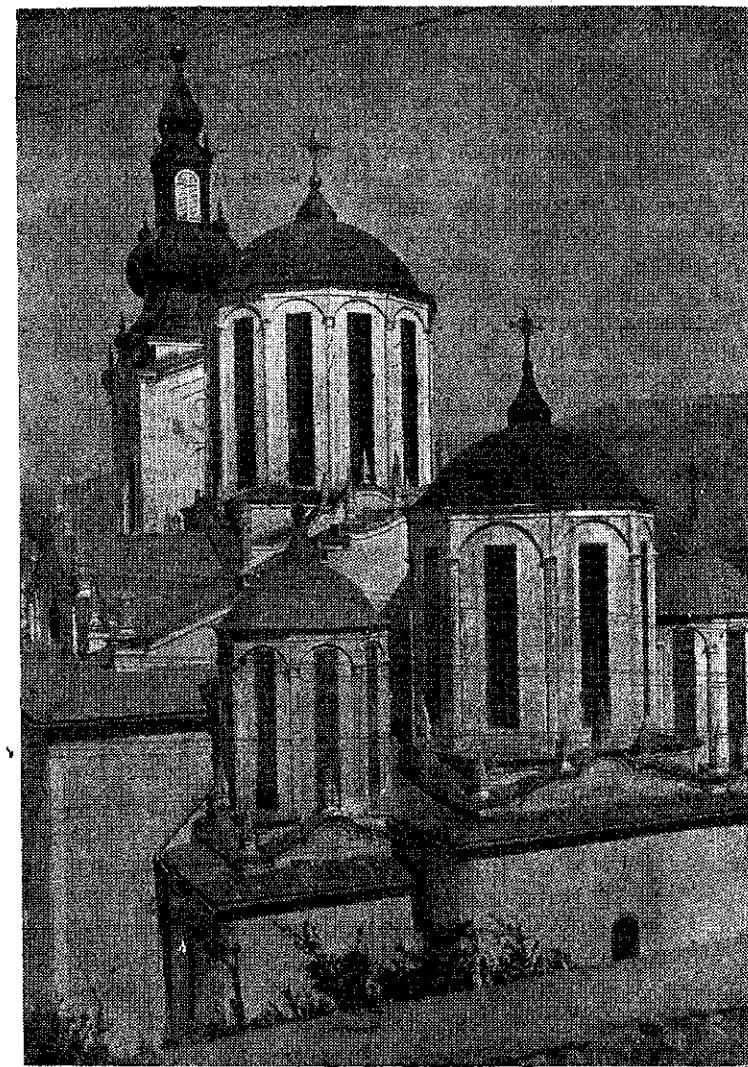
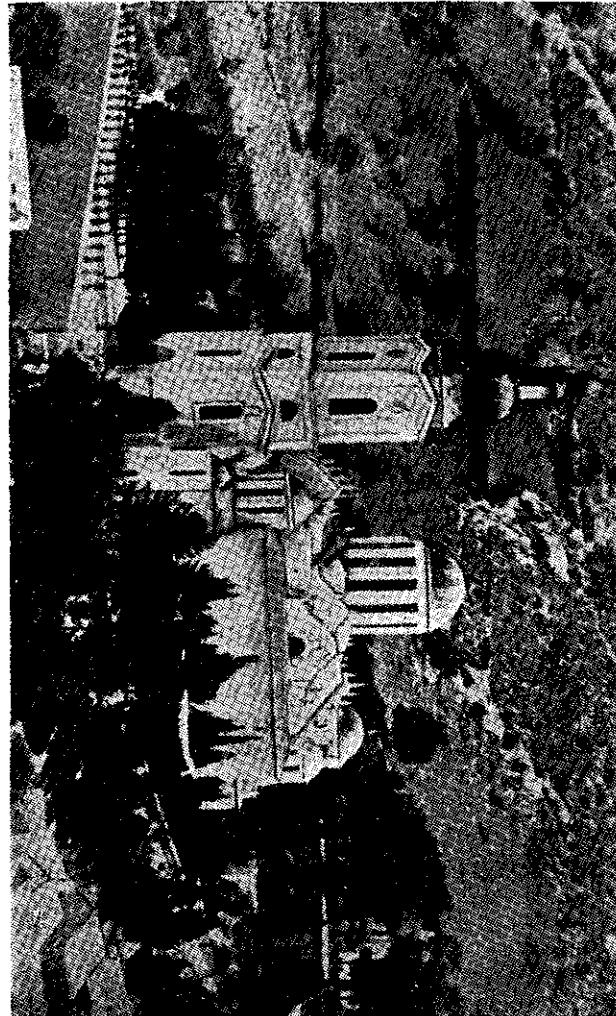
Три најлепше тековине које је добио Мостар после подизања основне школе јесу: отварање женске школе, зидanje нове цркве, највеће у то доба у целом Српству, и отварање грађанске српске школе.

Женска школа, подигнута на Суходолини, знатно ниже испод мушки, а мало испод нове цркве, била је готова 1862. год. Она је била мања од мушки, са мање одељења, и била је зидана брже и мање солидно. Имала је око себе велику авлију и башчу и повеликим зидом заштићавала се од очију радозналаца. У њој се, да би женска деца што мање долазила пред свет и у додир с мушкима, подигла засебна собна капела посвећена Марији Магдалени. Одзив деце био је добар, јер их се прве године уписало 65, што је свакако врло леп број, нарочито кад се узме у обзир да је наша средина у погледу женске деце била прилично конзервативна и нерадо их давала ван своје куће.

Питање Пејковине, великог винограда који је некад Али-паша био самовласно притиснуо и око кога се после његова слома водила расправа, решено је коначно 2. јуна 1862. год. Решио га је одлучно Омер-паша. То место били су изабрали мостарски Срби као најподгодније за подизање своје нове цркве. И доиста, избор је био веома добар. У чаршији они би тешко могли наћи толики простор за цркву, а сем тога, међу претежним муслиманима, црква би била врло нерадо гледана и људи би, можда, због ње имали понекад и тешких неприлика. Овако она је стављена у српски крај, међу две школе, недалеко од старе цркве и близу митрополије. Место на коме се имала подићи доминирало је целом мостарском долином; готово цела варош, сем Луке, лежала је пред њим, као на длани, са широким видокругом. Постављена на подножју столачке греде, на висини, црква одмах упада у очи ма са које се стране прилазило граду; висока, моћна, солидна, с лепим линијама, мада скроз неоригинална по архитектури, она чини леп утисак и претставља с разлогом понос активног и покртвованог православног Мостара. Људи су хтели да том импозантном грађевином, „саборном црк-

¹⁾ Летопис, књ. 270, 1910., 46—7.

Нова црква

Нова црква

вом” како су они наглашавали, даду нарочит значај свом месту, пруже доказ о својој верској ревности, и потврде снагу православља и веру у његову и српску будућност уопште баш у том месту и у тој верски мешовитој и политички изложеној области.

Први радови за подизање нове цркве почели су 15. марта 1863. год. Санчуван је у архиви мостарске општине тефтер са обрачунима за рад у тој години. Сваке недеље по три изабрана грађанина надгледали су посао и бринули се с љубављу око њега, вршећи исплате радника и пазећи на сваки грош. Главни неимар за зидање цркве био је Андрија Зографски из Велеса, онај исти који је био неимар и сарајевске цркве, чије су димензије нешто мање од мостарске. Зидање је ишло доста споро; једно с тога што је грађевина била огромна, у нашој средини и за наше прилике бесприимерна; и друго што се прилично мучило са средствима, која су брзо прешла првобитно предвиђену суму. Већ прве године утрошено је у зидање 162.032,35 гроша. Да покаже своју пажњу за хришћане дао је сам султан Абдул Азис 100.000 гроша као свој прилог за грађење. Највећи део средстава дали су у главном Мостарци; они који нису могли да се оду же новцем одуживали су се физичким радом. Није се жалило ништа само да све испане што боље. Црква је била довршена тек у јесен 1873. год., а освештана је на Лучиндан, 18. октобра. Посвећена је празнику Св. Тројице, пролетној светковини, кад је Мостар сав у црату и зеленилу и најживотиснији.

И мостарска школа развијала се све више. Врло је била добра ствар, што је грађење нове школе претходило грађењу цркве и што се школи стално обраћала лепа пажња. Учитељи у школи били су шездесетих година или свршени богослови из Задра и Београда, или прави ћаци учитељске школе. Од 1864—8. год. учитељи беху Сава Косановић, доцнији сарајевски митрополит, Јован Перовић, Васо Иvezић и Алекса Чокорило. Готово сваке године слао се из мостарске школе по који боли ћак на даље студије у Русију или Србију, а други боли и окретнији задржавали би се у школи још годину-две да боље притврде знање и да се мало увежбају, па су онда слати за учитеље на мање школе по Херцеговини. Неки су од њих ишли доста далеко, као на пример Милан Кандић у Бијело Поље, у Новопазарски Санџак.¹⁾ „Овако спремање учитеља практиковано је све до 1876. Потоњи ова-

ко спремљен учитељ био је покојни Ђорђе Божић²⁾. Од оних што су отишли на страну мало се који вратио у отаџбину; многима од њих аустриске власти нису хтели да признају дипломе стечене на страни, а нарочито у Русији.

Године 1868. покушано је проширење те школе увођењем даљих разреда са новим предметима. Имала је бити створена нека врста грађанске школе са типом реалке, какву је 1864. год. био отворио Теофил Петрановић у Сарајеву.³⁾ Исте те године уведен је у мостарску школу и Вуков право-пис. У тој школи, у петом разреду, предавало се све што се учи у првом разреду гимназије, само је као страни језик био уведен турски. Уз редовне ћаке биле су примљене и „приватисте”, односно они који су раније завршили школу. Међу њима је било и неколико католика. Али та школа није, на жалост, била дуга века. Год. 1870., фебруара месеца, би затворен ради велеиздаје њен управитељ Јово Перовић, а с њим/ клону и цео покрет.⁴⁾

Велеиздајнички процес у који је запао Јово Перовић са својим братом Серафимом, житомиљићким архимандритом, и са архимандритом Леонтијем Радуловићем и Невесињцем Алексом Јакшићем био је великих размера, а осетно је погодио културни рад и полет Мостара. Од год. 1864. ушао је Серафим Перовић, стари београдски ћак, у везе са српском владом, односно са Илијом Гарашанином и митрополитом Михаилом. Као одушевљен национални радник он је хтео да сарађује на делу народног ослобођења, које је кнез Михаило поставио као свој животни програм. Преписка се водила преко руског конзулате у Мостару. Као своје непосредне сараднике узео је Серафима брата Јована, Леонтија Радуловића и мостарског трговца Јевту Бјелобрка. С њима је био још и један фрањевац, Грго Шкарић. Од год. 1866. радио се на томе, да се изазове устанак у Херцеговини; и то да га Перовић крене у северозападној, а Мићо Љубибрatiћ у југоисточној Херцеговини. У исто време радио се и на покрету у босанској Крајини.⁵⁾ Али пад Гарашанинов и погибија кнеза Михаила ометоше ствар. Турци су дознали за те везе током 1869. год. и почели су са прогонима. Др. Ј. Кечет прича подробно, како је по наредби валије Сафет-паше 1870. год. отишао у манастир Житомиљић и са пуковником Емин-бегом извршио тамо преметачину и довео Перовића у Мостар. У Мостару су за то време, приликом преметачине

¹⁾ Сарајевско Братство IV, 1928., 67; Даница 1869., 89—92.

²⁾ Л. Гргић, Мостар некад и сад, 23; Гласник Зем. Музеја XXXI, 1919., 182.

³⁾ В. Чубриловић, Босански устанак 1875—1878. Београд 1930., 15—22. Код њега се Радуловић погрешно зове Мелентије.

¹⁾ Извештај држ. реалне гимназије у Бијелом Пољу. Бијело Поље 1930., 9.

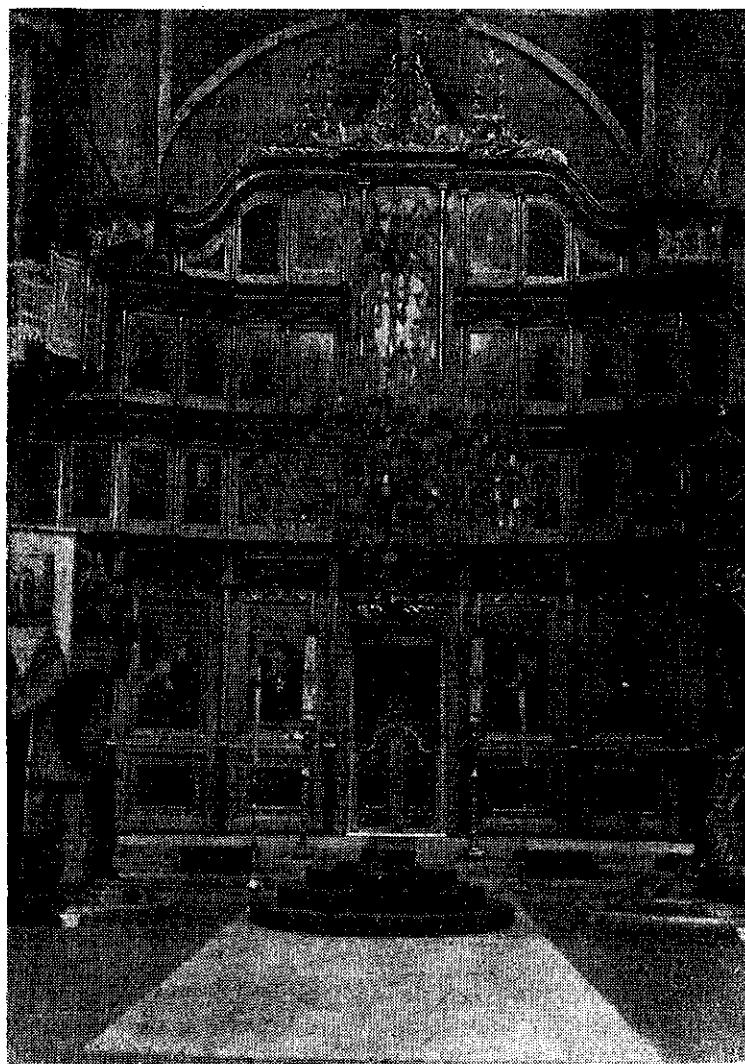
код Радуловића и учитеља Јована, нађена извесна компромитујућа писма, каквих је у мањој мери било и у Житомишљићу. На основу тог материјала сва тројица су била затворена и послата у заточење у Фезан, само је Алекса Јакшић успео раније да се бегством спасе.¹⁾ Из тог заточења они су били ослобођени тек 28. априла 1876. год., кад се Турска надала да ће, уз друге мере, и њиховом појавом можда утицати на побуњене Херцеговце да се увере о њеним намерама да се све што је било опрости, па да се духови колико толико смире. Фра Грга Мартић прича, да је и он присуствовао истрази о тој парници и да је био нека врста тумача текстова, које Турци нису знали прочитати. Серафим му је, вели, после говорио: „Да су они нашли она писма која сам тајно држао, на колац би ме набили.“ Када се Турска спремала да преполови Херцеговину, да би у њој извела извесне реформе и источни део еманциповала од црногорског утицаја, било је предлога да се у Фочи оснује посебна владичанска столица за тај источни крај. Кад је Сава Косановић одбио да прими понуђено му место митрополита у том месту Мартић је предложио да се помилује Перовић па да се даде њему.²⁾ Устанак који је међутим бујну осујетио је све даље планове у том правцу. Мартић је веровао да је његов предлог имао утицај бар толико, што су били помиловани Перовић и његови другови; у ствари, то је било дело руске дипломатије. Кад се дознало за Перовићев процес побегао је поменути фра Грго Шкарић са осам клерика према српској граници. Неки су од њих на путу одустали и вратили се у свој манастир, док је фра Грго са Бајом Божићем и Иваном Мусићем успео да се пребаши преко Дрине.

Читаву сензацију изазвало је у Мостару и робовање чувеног хајдучког харамбаше Стојана Ковачевића. Њега су Турци ухватили 1872. год. и довели у затвор у мостарску кулу код Ћуприје. Седам година раније, 1865., био је обешен на Великој Тепи Стојанов брат Петко и Мостарци су се бојали да иста судбина не снађе и новог хапсеника. С тога су, обилато помагани с Цетиња, чинили све да се он спасе. И доиста, 22. августа 1875., успео је Стојан да се са организованом дружином хапсеника избави из затвора и дочека плавине. С њим је побегло још осам затворених Срба и пет Арнаута.³⁾

¹⁾ Osman Pascha, Sarajevo 1909., 46—9; Споменица о херцеговачком устанку 1875. године. Београд 1928., 104.

²⁾ Запамћења, Zagreb 1906., 51—4.

³⁾ Д. Тунгуз-Перовић, Бјегство харамбаше Стојана Ковачевића. Београд 1927.

Иконостас нове цркве

IX

Књижевни рад Срба у Мостару

У првој половини XIX века почела је у Мостару извесна књижевна делатност и међу нашим српским елементом. О каквом књижевном занимању до тог времена међу нашим људима у Мостару нема никаква спомена; чак и у блиском манастиру Житомишљићу кроз цело време његова рада није се јавио ниједан спис који би био што друго него обичан препис са стarih образаца. Књижевног рада није било ни у још развијенијој српској средини у Сарајеву. И то све из простог разлога, што наш грађански, трговачки и занатлиски, сталеж није још био толико духовно развијен, да би сам могао продуктивно деловати у књижевности, а оскудно образовани свештеници задовољавали су и себе и своју паству довољно кад су савесно вршили своје верске и националне дужности.

Први писац из мостарске средине био је, како се по сндашњем стању културе могло и очекивати, из калуђерског реда, из групе људи којој је сам позив доносио да се колико толико баве књигом. Био је то Далматинац Серафим Шолаја (1800—1853.), парох мостарски од 1835. год. Он се решио на писање под утицајем лектире *Српско-далматинског Магазина*, корисног алманаха, који је излазио у Задру и који је за време уредништва проте Ђорђа Николајевића (од 1842. год.) постао у Херцеговини најпознатија и најчитанија књига. Н. Дучић писао је једном приликом, да свака кућа у Херцеговини где бар неко зна читати има по коју књигу Вукову или *Магазин*. „Српско-далматин. *Магазин* је у Херцеговини да не рекнем прва, али, јамачно, најприступачнија српска књига, коју са слашћу читају и калуђери, и попови, и трговци и занатлије, и ћаци који су до скоро учили и читали црквено-словенски: буквар, часословаш, мјесецословаш и псалтир.”¹⁾ Јоаникије Памучина рекао је за тај алманах тачно, да је „почетак нашег прогледања”. У том *Магазину* објавио је и Шолаја 1846. свој једини спис, кратки опис манастира Житомишљића. Спис је прилично невешт, тешко срошен, и са мање обавештења него би их могли очекивати, али је користан и сам по себи и по том што је отворио серију описа дотле мало или нимало познатих херцеговачких манастира, коју су после наставили Нићифор Дучић, Христифор Михаиловић, Филип Радичевић, Леонтије Нинковић и др.

Други је био *Прокопије Чокорило* (1800—1863.), родом из Плане код Билеће. Прве године свештеничке службе провео је у Љубињу, а одатле је дошао у Мостар. Калуђер је по-

Прокопије Чокорило

стало 1854., после женине смрти. Од 1858—1860. провео је у Русији купећи прилоге за градњу нове мостарске и још других цркава по Херцеговини, и имао је у том лепа успеха. Пун преданости свом позиву, штедљив и обазрив, он је на томе путу по читаве дане ишао пешице, да само што више уштеди и донесе у Мостар, а кад је морао да се вози он је брижљиво скупљао све признанице, да може што чистије и савесније положити рачун. Мален, сув, слаб човек, „грумичак земље“ како га помињу наши људи, он је, дршћући од тешке руске зиме, по читаве сате стајао пред црквама чекајући по коју рубљу милостиље. Читав тај пут и своје утиске он је описао на малим цедуљама у облику писама наводећи редовно шта му се који дан десило, куда је ишао, с ким је говорио, шта је видео. Али та писма, потпуно некњижевна и врло примитивна, нити су била намењена јавности нити би за њу имала неког интереса. Први свој књижевни рад, статистичке податке о мостарској општини, послао је Чокорило 1856. у *Магазин*. Али је уредник тај мали рукопис негде затурио и нашао га је тек касније, у Сарајеву, и објавио га у *Б. Х. Источнику* 1889., 250-2. Други већи посао почeo је Чокорило иницијативом руског конзула Гильфердинга. То је његов, на руски преведени, *Летопис Херцеговине* од 1837-1857. год. објављен у часопису *Русская Бесѣда* 1858., II, 92-121, који је, поново преведен на српски, штампан 1908. у мостарском *Народу*. С тим Летописом у вези је делимично и његов *Дневник*, који обухвата време од 1848-1863., писан као нека потсетница из дана у дан, да послужи као сигуран извор за каснија објашњавања. То је сирој материјал, набаџан без пажње на све везе, писан прилично раскомођено, с реченицама које су понекад недовршене, с мислима казиваним често само у пола и од човека чија интелигенција није била велика. Али, с друге стране, то је непосредна грађа, пуна драгоценних датума о појединостима које би се, да нису тако одмах записане, после изгубиле и без којих би наша обавештења о ондашњим приликама била веома оскудна. За Али-пашину владавину тај *Дневник*, са Летописом, претставља извор првога реда; без њега приказ Али-пашиног слома био би не само крњ него и неразумљив. И у овој нашој књизи подаци из тог *Дневника* на више места употребљени су за извесна обавештења као једини и сасвим поузданi.¹⁾

¹⁾ Један једини датум у том *Дневнику*, иако писан, изгледа, непосредно, не слаже се с другим вестима. Он каже да је 12. августа 1862. горио Кујунчиљук и да је у вароши настала паника јер је ватра била захватила и кров куле с барутом. О том догађају опширно причадр. Ј. Кечет и датира га 18. августом 1861., казујући како је ватру у кули угасило неколико необично пожртвованих људи са Хафиз-капетаном на челу. *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha*, Sarajevo 1885., 151—3. Тог се догађаја из детињства сећао и Л. Грђанић и ставља га исто у 1861. год. Сп. д., 8.

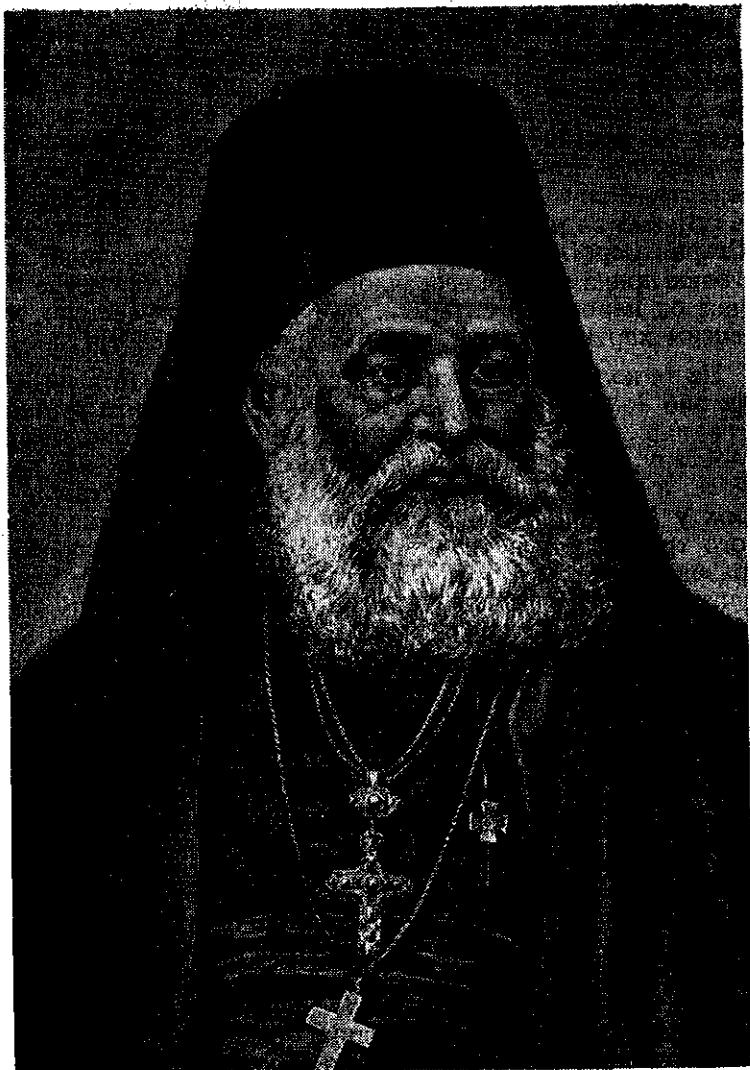
Имају два три датума који се у *Дневнику* разилазе са онима у *Летопису* (на пр. смрт Симата Грујиће наводи се у првом 28. јула, а у другом 8.; побуна против Али-паше у Мостару у првом се наводи 3., а у другом 30. октобра), али то су случајне преписивачке погрешке у овом другом; датуми првога су поузданi. Иначе, што се самог излагања тиче, оно је у *Летопису*, писаном за штампу, природно, боље повезано и развијено; али је у *Дневнику* остало више датума и имена, која су за ширу публику без интереса, али која су добро дошла за локалну историју. Тај *Дневник* објавио сам у *Гласнику Зем. Музеја* XXV, 1913., и после на немачком у *Wissenschaftliche Mitteilungen*, XIII, 1916. Гильфердинг је био објавио за наставак свог зборника *Босніја, Херцеговина* и *Стара Сербіја* превод и једног другог Чокорилова дела, његових прича из херцеговачког живота, које би могле бити за нас од нарочитог интереса. Али је тог дела нестало; међу његовим хартијама ја му нисам нашао никаква трага.

Из те калуђерске групе писаца најважнији је и најплоднији био *Јоаникије Памучина* (1810—1870.). Родом је био из Заградина, у требињској нахији. 1829. год. рукоположен је у Мостару; одмах потом 1830. постао је јеромонах манастира Завале; а још 1835. до смрти 9. септембра 1870. остао је као парох у Мостару. Био је прилично даровит самоук, који се много трудио да употреби своје врло оскудно манастирско образовање. У свом раду он је постигао доста лепе успехе: научио је руски и грчки; читao је много и имао је приличну библиотеку, у којој упада у очи добар број списка Вука Каракића;²⁾ у писању се извежбао толико, да му стил не заостаје нимало за стилом многих сарадника *Магазинових*, а бољи је свакако од стила Нићифора Дучића. Имао је и лепу каријеру: постао је архимандрит и био једно време најозбиљнији кандидат за херцеговачког митрополита; Гильфердинг за њу у свом познатом делу каже: „сва га Херцеговина зна и штује и зове га народски човек.“²⁾

Свој главни рад саопштио је Памучина у *Магазину*, коме је остао веран сарадник све до смрти. На књижевни рад потакао га је Шолаја, који је много полагао на његову личну вредност. Своје књижевниче почео је Памучина 1846. год. писањем слабих песама, али се брзо, већ 1847., дао на кориснији посао. По примеру Вука Каракића, он је од тада почeo саопштавање народних пословица и других народних умотворина. Он је пратио Вуков рад и ценио га је. „Много сам се пута уздао“, писао је он једном, „да ћу његово које писмо добити, па да би ступио и с њиме у књи-

¹⁾ Списак Памучинове библиотеке дао је др П. Митровић у *Sarajevskom listu* 1918., заскршњи број.

²⁾ Сп. д., 46.

Јованикије Памучина

жевна дјела, и може бити да би се и мој који гласак чуо кроз његове књиге, али до сада се не сподобиХ.”¹) Пословице је објављивао Памучина, без нарочитог избора, чак и у погледу њихове драстичности, у *Магазину* за 1847., 1848., 1850. и 1861. год., али је добро чинио што је некима од њих давао и народска тумачења, свеједно што их је он понекад китио својим мудровањем. Упада у очи код њега извесна склоност ка вулгаризацији и „масноћи”, доста честа код наших скупљача у народу, али мање обична код људи Памучинова чиња. Он је очевидно био човек који је волео шалу и доскочице сваке врсте. Њих је купио са задовољством. Док од њега нема забележених епских песама и других народних бајки и причања, остало је кратких и шаљивих за једну добру књигу. У томе је свакако био близи Вуку Врчевићу него Вуку Карадићу. Шаљиве његове приче штампане су у *Магазину* 1850., 1851., 1861., 1866-8. Један део тих прича прештампан је 1902. год. као 39. свеска *Мале Библиотеке* и био је предмет подуже оцене г. Павла Поповића у С. К. Главнику IX, 1903., 375-80.

Од значаја су његови мемоарски чланци „Почетак долазка грчких владика у Херцеговину” (*Магазин*, 1848.), „Опис епархије херцеговачке” (ib., 1849.), „Србъи митрополити херцеговачки и писмо Хилендарца” (ib., 1849.), „Три вјерозапонона у Херцеговини” (ib., 1851.); „Животопис С. Шолаје” (ib., 1869.). Ти чланци имају извесних корисних података, али се морају, како смо баш у овој радњи утврдили, употребљавати са много опрезности и у погледу хронологије и у погледу чињеница. У борби с Грцима владикама он је лично учествовао и није с тога могао да остане потпуно непристрасан, а у односу према муслиманима из њега говори понекад човек, који им је по самом свом позиву противник. Од свих његових историско-мемоарских ствари најбоља је књижица о Али-паши, објављена у преводу у Гильфердингову већ наведеном зборнику (Жизнь Али-паши Ризванбеговича Столъчанина”) с пуно непосредних појединости и лепих запажања, само сувише упрошћена у негативном суду и с много причалачких дигресија, које, истина, оживљавају причање, али му у извесном правцу и сметају.

Чисто фолклорног карактера су му прилози „О слављењу крсних имена” (*Магазин*, 1851.), („Слављење Божића у Херцеговини” (ib., 1866.) и „Покладање месни и бијели поклада у Херцеговини” (ib., 1867.). Из његове рукописне оставштине ја сам у *Гласнику Зем. Музеја* XXII, 1910., објавио једну малу збирку турцизама, коју је он скучио да припомогне њиховом укљању из језика, као што је желео да се избаце и многе друге стране непотребне речи.

¹ Љ. Стојановић, Вук и Ј. Памучина, Народ 1907., вакршњи број.

У *Магазину* за 1850. год. он је на дугачко испричао један дogaђај, који се десио 1841. год. у Мостару, кад су муслимани силом хтели да превере једну православну девојку. Прича о „Побједоносном мучењу Христине Рајковића дјевојчице”, која би могла бити и занимљивија и живља да је писана просто и природно, претворила се у једну сентименталношћу натоцњену повест, у којој се мешала проза старих мученичких житија са успоменама из Милована Видаковића, а нарочито из његове у нас необично популарне *Касије царице*. Али понегде, кад причање потече само од себе, у Памучине се пробију и лепе народне реченице, и жива дикција, и сликовита фраза, и осети се, као при свежем извору, да је тај човек могао и боље да ради. Штета је велика, што је он свој стил власпитавао на Видаковићу и *Магазину*, место да је којом срећом дошао до прозе Проте Матије или Вукових причања о Првом Устанку. Али, шта је могао? У Мостару он је био без икакве књижевне традиције, а група С. Д. *Магазина*, која је највише утицала на њу, имала је више знања и, можда, шири преглед него он, али не и много више књижевне културе.

Сем та три каљуђера књижевношћу се бавио и Ато *Марковић-Сломо*, световњак, о коме смо као мостарском политичару говорили раније. У *Магазину* за 1861. год. објављен је његов прилог о читавом низу мостарских обичаја, које је он описао још 1850. год., у вези са радом Ј. Памучине.

Трагом ових првих мостарских српских књижевника пошла су двојица млађих мостарских световњака, Лука Грђић Белокосић и Ристо Иванишевић.

Лука Грђић, рођен у Мостару 1857. у занатлиској, терзиској, кући, провео је прву младост у родном месту, а од 1870—1885. у Гацку, у граду који је, мимо друге, нарочито осетио крваво доба херцеговачког устанка. Мало имање његових родитеља пропало је скоро све и он се, како прича сам, лађао сваког посла да би дошао до какве било зараде. Тако је, наскоро по окупацији, ушао у државну службу као дневничар, а у исто време постао је и претседник српске црквене општине у Гацку. Његовим заузимањем отворена је тамо српска школа, а била је створена и певачка дружина, прва у целој Босни и Херцеговини. Али већ 1885. год. власт је ту школу силом затворила, вредног учитеља Глишу Шпановића протерала, а Грђића домало преместила. Као чиновник он је прошао многа места у Босни и Херцеговини док није најпосле 1900. год. по молби пензионисан. Као пензионер вратио се у Мостар и отворио ту агентурску радњу, радећи у исти мах и у разним народним друштвима, у „Гуслама”, „Побрратимству” и нарочито „Просвети”. За време рата узет је најпре у таоце, а касније послат у интернацију у Арад и Нежидер. Умро је у Мостару 7. октобра 1918. од

шпањодске грознице не дочекавши да кроз коју недељу дана види ослобођену своју отаџбину.

У једној својој малој аутобиографији¹) он прича да су, сем народних песама и *Горског Вијенца*, на њу најачи утисак оставиле Љубишине приче, које је читao још у Гацку, као прву књигу приповедачке прозе уопште. Књижевни рад почeo је тек у Мостару од 1886. год. на потицај учитеља Божидара Никашиновића, уредника *Босанске Виле*, са још једном групом младих људи, која је имала извесног духовног интереса. Беху то: учитељ Никола Мештеровић, војник Петар Иванчевић и мостарски активни омладинац, механија Игњат Гатало. Њихов рад састојао се у прибирању народних умотворина и описивању народних обичаја; кретао се да-кле потпуно у традицији старијих наших књижевника Јоакимија Памучине и Ате Марковића. Рођен у Мостару, а живео ту и у Гацку, у средиштима једне патријархалне и обичајима и традицијом богате области, он је познао народни живот из најнепосреднијег опажања и није требало ништа друго него да то што је видео и сазнао саопшти верно и што је могуће потпуније. Грђић је то чинио колико је умео и његова вредност остаће призната по обилатој грађи коју је сабрао. То је, треба искрено рећи, и најбоље што је он дао. Главни његови радови јесу ови: три књиге *Из народа и о народу* (I, Мостар 1896., II, Мостар 1897. и III, Нови Сад 1898.); „Посмртни обичаји у Мостару“ (*Караџић*, 1899.); „Српске народне игре из Босне и Херцеговине“ и „Српска народна јела у Херцеговини и у Босни“ (*Етнографски Зборник*, IX и X, 1907. и 1908.). Велик део народних приповедака и песама, које је објављивао по *Босанској Вили* и иначе није прибран у посебне књиге, и то је штета. Стотина шаљивих прича „из српског народног живота у Херцег-Босни“ (Мала Библиотека, св. 25, 1902.) није оно што је било најпрече да се од тог објави.

Лука Грђић био је добар кад саопштава грађу. Али чим је прелазио ту границу дало се одмах осетити да му у доброј мери недостаје стручно знање. Нарочито се то може видети у списима, у којима је залазио у археологију (на пр. у *Гласнику Зем. Музеја* III, 1891., 39) и у његову иначе корисном опису Мостара. Добар му је, међутим, прилог о „Баналачком (радничком дунђерском) језику“ у *Гласнику Зем. Музеја*, XII.

Као Вук Врчевић, Лука Грђић је писао и приповетке из народног живота, са истинитим садржајем или са садржајем у ком је главно било да се прикаже неко народно скватање или обичај. Један део тех приповедака скупљен је у збирци *Моје цртице* (Мала Библиотека, св. 75, 1904.), чија вредност

¹ Гласник Зем. Музеја XXXI, 1919., 181 и д.

није велика. Од тих ствари понајбоље су му приче Крвнина (календар Бошњак за 1893.), рађена потпуно не у Јубишину него у Врчевићеву маниру, са приказом крвног мира у Херцеговини, и прича Васијет (Босанска Вила 1891.) са описом неких обичаја, а нарочито мусиманскe свадбе у гатачкој околици.

Ристо И. Иванишевић (1842—1913.) био је један од најпознатијих књигољубаца у Мостару; иначе активан национални радник, заслужан нарочито за успех певачког друштва „Гусала”, коме је дуго година био на челу и од кога је направио средиште целог омладинског покрета деведесетих година прошлог века. Он је први уредио архив и библиотеку мостарске српске општине; његовом иницијативом отворена је у „Гуслама” прва јавна читаоница; он је 1893. год. кренуо из Мостара цело друштво „Гусала” са још доста гостију на прославу откривања Гундулићева споменика у Дубровнику. Његовом се заслугом сазнало у науци за важно Манојлово или Мостарско Еванђелије, које је он после поклонио Академији у Београду; он је и иначе живо помагао прикупљање старија и научног материјала из Мостара и његове околине за све људе који су се науком бавили. Пред крај живота, везан дугом болешћу за собу, он је, у традицији наших старијих писаца, које је лично познавао и чији је рад практико, почeo да бележи успомене о старом Мостару и своје доживљаје. Те успомене остале су у рукопису све до данас; један само одломак из њих, који ради о смрти чувеног херцеговачког харамбаше Петка Ковачевића, објављен је у *Народу*, 1913., бр. 343.

Новији књижевни покрет који се јавио у Мостару крајем XIX века само је у врло малој мери, и то тек у првим почетцима, настављају рад ових старијих претходника. Он се развијао под друкчијим условима и са потпуно друкчијом ориентацијом.

X

Устанци

Кад се 1875. год. припремао велики херцеговачки устанак, мостарски Срби јасно су знали свој пут, иако је у њиховим редовима било оправдане забринутости. Главни њихови радници на делу ослобођења били су уклоњени чак у Африку. У самом граду они су могли гледати извесна спремања католичког клира, који је 12. априла 1875. демонстративно поздравио цара Франца Јосифа у Имотском на његовом пропагандистичком путу кроз Далмацију, а могло се знати и за извесне акције других лица, која су одржавала овеze с аустријским властима у Далмацији и преговарала о

потреби устанка. На главу фрањевачког кустоса, а доцнијег мостарског бискупа, фра Паскала Буџоњића расписали су Турци због његових јавних веза с Аустријом и рада на устанку чак и уцену од 60. маџарија.¹⁾ За Србију се у Мостару знало да не жели рата, а држање Црне Горе било је недовољно одређено. С тога су се извесни људи кодебали. После случаја Серафима Перовића и Леонтија Радуловића, уплашени митрополит Прокопије, видећи да се нешто мути, обратио се молбом цариградском синоду да му се даде друго, свакако сигурније, место и добио је, доиста, 7. јула 1875. премештај.²⁾ На његово место дошао је нови Грк, Игњатије, 29. јула исте године. Кад се из Дубровника кренуо за Мостар нови је владика само случајем изнео живу главу између католика код Неума, јер су се ови бојали да га Турци намерно не шаљу у Херцеговину да утиче ублажавајући на устанике.³⁾ Владика је, доиста, на позиве турских власти покушавао да умири народ и слао му је неке посланице; тако су чинили и извесни Срби грађани, које су муслимани слали у народ; — али је већина, па чак и ти примиривачи, била стално на страни усташа и желела њихову победу. Кад је између ових, одмах на почетку рада, дошло до малог сукоба, један Мостарац, Јово Мрав, успео је да их умири у интересу опште ствари.⁴⁾

Сав православни Мостар ишчекивао је своје ослобођење од Црне Горе, на чији је двор гледао као на свој. Култ кнеза Данила био је готово безграђан. На свима селима и састанцима старији су само дошантавали један другоме поуздане или апокрифне поруке с Цетиња. Из Мостара су достављане устаницима и на Цетиње све вести о кретањима војске, о раду конзула, о састанцима разних комисија; одатле су им слате и извесне новчане поштпоре, које су прибирали у самом граду или слате преко њега; а из Мостара се опремало и понешто хране и одела. Кад је Мијат Радовић био упућен, да с турским властима позива устанике да се врате кућама, Мостарци су послали кришом кнезу Николију једно писмо, у ком су му поручивали: „Мијат ће се сада показати међу усташима и радити на постижењу турских цијељи, али, разумије се, само привидно. Ви можете располагати са Мијатом, како Ви нађете за најцелисходније.“⁵⁾ Кад је устанак узео маха, па га прихватиле обе српске кнежевине, Србија и Црна Гора, известан део Мостараца одметнуо се у Црну Гору и учествовао у ратовима као добровољац. Од Мостараца, који су

¹⁾ N. Висонјић, *Povijest ustanaka i Hercegovini*. Mostar 1911., 81.

²⁾ Шематизам хер.-захумске митрополије. Сарајево 1890., 11.

³⁾ Висонјић, си. д., 26.

⁴⁾ Д. Тунгуз-Перовић, Одјек невесињске пушке. Сарајево 1933., 32.

⁵⁾ Споменица, 37—8.

живље радили на организацији устанка и у устанку самом, помињу се нарочито ови: Мијат Радовић, који је постао седар, Јевтан и Јово Мрав, Јевто и Ђорђе Бјелобрк, Ђорђо Ћирић, Томо и Ђорђо Радуловић, Никола Зец, Јово Јевпава, Јово Дреч и Тодор Иванишевић.

Устанак је завршио великом разочарањем. Место жељеног ослобођења дошла је окупација, коју је извела сила далеко моћнија од иструлеле Турске и опаснија и по својим већим средствима и по методама свог рада. Аустријска војска, која је дошла са западне стране, посела је дosta брзо Мостар, у ком је пре тога беснео мали грађански рат и три дана владало Хамзићево царство. Посела га је без икакве борбе, заузевши најпре Хум, а онда и саму варош 24. и 25. јула 1878. „Расположење у народу”, писао је један очевидац, „било је потиштено.”¹⁾ Муслимани су осећали свој пораз, а православни су дочекали нову власт са веома подељеним мишљењима. Искрено су се радовали само католици.

За време устанка општински су послови били у великом назатку; сам одбор признаје у једном акту од 1. маја 1880. год. да су њихове ствари затекли у „јадном стању”. Нова, тек саграђена, црква прошињавала је толико, да по кишњем времену „плива у води”. Од год. 1877. престала је и стална годишња помоћ руске царице за издржавање женске школе, а и сви други приходи из Русије. Међутим, за издржавање мушке и женске школе требало је око 800 дуката годишње, а то се у устанком исцрпено земљи и граду није дало лако утерати. А сва се земља обраћала Мостару. Невесиње и Гаџко молили су мостарску општину да им нађе учитеља, Дувно да им нађе попа, Невесиње, Поплат, Дабар, Влаховићи, Кифино Село и др. да им се помогне црква; и Мостар се сваком одавао негде материјалном, а негде моралном помоћу. С тога је општина, којој је до 31. јула 1881. био претседник Јевто Бјелобрк, прегла предано да што пре уреди своје стање. Она оправља цркву, сређује општинска имања, утерује заостале приходе нарочито код војске, која од окупације није плаћала кирије за неке општинске зграде, брани општинске поседе од туђег захвата. На скупштини од 31. децембра 1880. она подноси на одобрење и Правилник за рад у општини, који је примљен и озакоњен. Тај Правилник има 73 члана, од којих су најважнији ови: 1) Да се сваке године о Св. Сави има одржати редовна годишња скупштина, која може правовољано решавати ако на њу дође најмање 36 чланова. 2) Члан скупштине је сваки лунолетни писмен Србин, православљен вере, који је мостарски грађанин и има какво непокретно имање; Србин са стране мора да је бар пет година живео у Мостару, да би постао члан, или да је намеран

¹⁾ E Woinovich, In der Herzegovina 1878. Wien und Leipzig 1908., 29.

остати у том граду. 3) Ниједан члан нема права одређи се без довољна разлога вршења оне дужности за коју је изабран. Дужности има вршити бесплатно. 4) Општина се брине о цркви и школи, али уз то јој је дужност „да заступа пред земаљском владом опште народне интересе”. Она, уз то, има да, са нарочито сазваном скупштином, одређује и претставнике православног елемента за све јавне послове; у градску општину, у окружно веће и окружни суд, у врховно управно земаљско веће и т. д. 5) Договорно са митрополитом општина решава и све послове других херцеговачких општина, које јој, по обичају, затраже сарадњу. 6) Чланова општине има 10, а митрополит је уз њих почасни. 7) Између тих чланова бирају се двојица којима је дужност да врше надзор над пословањем Житомишића, и двојица која ће управљати школом. 8) Редовне седнице држи општински одбор сваке недеље после службе, а ванредне по потреби.

Према новој аустријској управи православни је Мостар био пун неповерења. Његови млађи чланови, који су редовно читали Заставу и одржавали везе с њезиним уредништвом, знали су судбину Светозара Милетића и нису веровали много новим господарима. Нарочито су били неповерљиви у свима верским питањима. Када су 1880. год. довршавани преговори између аустријске владе и Васељенске Патријаршије о верској конвенцији за Босну и Херцеговину, упутила је мостарска општина енергичну поруку патријарху Јоакиму: „Надамо се, да нећете никаква корака учинити што се наше цркве тиче, нити ћете икаква уговора на наш рачун, ма с киме било, склапати без што нећете овај народ извијестити и с њиме се споразумјети. У противном случају овамошњи народ неће да зна ни за какве уговоре, који се склапају за ња без њега.” Кад је конвенција била склопљена, општина је упутила 29. августа 1880. нови акт, протестујући поново што није био питан и народ у тој ствари. Општина нарочито подвлачи, да она не може пристати „да иноверни владаоц имењује нама архијереје.” Сем тога, она је незадовољна и тим, што цркви није дата никаква самоуправа, бар у оноликој мери у колико је имала под Турцима, „него је све остављено на вољу политичке власти, која ено већ по својој увиђавности размјешта свештенике по парохијама, а што ће још и горе сљедовати — ласно је предвиђети.” У Мостару су се нарочито бојали, да аустријске власти не потчине цркву у Босни и Херцеговини Карловачкој Патријаршији, јер се то сматрало као увод за коначно припојење тих земаља старим областима хабзбуршке круне. „И ако кроз прошло мутно вријеме самовоља нашијех племића, који су прешли у мухамеданство, наши архијереји нису потпуно одговарали својој светој дужности, него су и они доста угњетавали народ; али и опет наша мати црква, Вселенска Патријаршија, није одобравала овакво поступање нашијех архије-

реја, зато је и сваки пут на тужбу народну и слала нове епископе. Од права да народ сам бира напријед архијепископе и јепископе и да их Вселенски Патријарх потврђује никако није може нити се одустати овамошњи српски народ православне вјериоисповједи. Ово је рјешење наше тако тврдо, као што бјеше тврда вјера оних апостола који претрпјеше онакве страшне муке као распеће и др. за истиниту вјеру, за праву науку Спаситељеву." Одмах потом све херцеговачке општине овластиле су мостарску да их заступа, очевидно солидаризуји се с њом у том питању.

Иза тога, 23. септембра 1880., општина је упутила и једну претставку самом цару. Позивајући се на проглашије упућене народу у његово име приликом окупације, у којима се обећавало поштовање народних светиња и штетење народних права, они налазе да су власти почиље обратним путем. Царска се обећања поричу и обарају. Дотадашње народне тужбе остала су без одговора, чак и она које су биле цару упућиване. Општина је с тога решела, да у име народа упути цару свог суграђанина Тодора Милића, да он лично изложи све неправде које се народу чине и да на највишем месту потражи за њих лека. На тај корак Мостарце је покренуло нарочито то, што су власти стапле спречавати рад и затварати српске школе у Невесињу и Гацку. Тодора Милића цар није хтео примити, него га је само у Дворској Канцеларији саслушао секретар Федор Демелић. То је још више заболело општину, која је говорила у име целе земље, и она је после тога узела борбенији став. Кад је 25. јануара 1881. владин повереник дошао на скупштинску седницу, да би пратио рад и дискусију, оградила се цела скупштина против његова присуства, а општина је упутила истог дана и писмену претставку власти са жељом „да нам се у будуће при вршењу нашијех дужности никакве препреке не чине.“ Котарска власт је са своје стране издала општини укор што је скупштину сазвала а да њу о том није обавестила. Општина је протестовала и против тога, налазећи да се тим крњи њена од турског времена наслеђена самоуправа и изјавила је, да ће се она и даље служити својим стеченим правима.

Кад је власт у фебруару 1881. издала наредбу, да се у српским школама не сме више учити српска историја и облици српског језика, одговорила је општина одлучно 25. фебруара, да ту наредбу неће послушати.

Општина је себе, на основу Правилника, сматрала законитим претставником народа не само у црквеним и школским питањима него и у свима другим. Она је долазила на управу избором и полагала је много на то, да има народно поверење. С тога 10. октобра 1881. год. тражи, да се смени градска општина и да у њу уђу људи које ће народ сам изабрати; устаје против тога што се порез натурује без учешћа људи

из народа који знају месне прилике; буни се против безобзирних глоба.

Али најважнији и најсудбоноснији акт, који је општина предузела у том правцу заступања општих народних интереса јесте ова претставка упућена Земаљској Влади 22. новембра 1881. године поводом новог војничког закона за Босну и Херцеговину. Та је претставка хисториски документат прворазредне важности; она улази у најкрупнија државно-правна питања и показује дубоко национални став нашега народа према њима; њом је кренута једна велика акција, која је запалила попа Херцеговине и довела у сарадњу, три године после завршене борбе, православни и мусимански елеменат те покрајине. Због те њене изузетне важности ми ту мало познату претставку доносимо у целини, онако како је сачувана у копијалној књизи саме мостарске општине.

Високославној земаљској влади

у Сарајеву

Изабрани од стране овомјестног српско-православног народа с том задаћом да водимо бригу о свијем потребама његовијем и да бодрим оком пратимо све догађаје и све појаве које би се буди у чему дотицале било васцијелог народњег живота нам, било појединијех огранака овога, — дужност нам је упозорити високосл. зем. владу на једну појаву, која би по самој суштини својој и с обзиром на цјелокупне околности, у овој земљи владајуће, такове пошљедице за собом донијети могла, које би могле неповољно упливисати на правилни развитак свестранијех одношаја ове земље.

Појава та на коју смо из мало час наведених разлога дужни обратити позорност вис. зем. владе јесте прије кратког доба обнародован војнички закон за Босну и Херцеговину.

Узвеши у обзир да је државоправни положај овијех земаља прама аустро-угарској монархији одређен аустро-угарско-турском конвенцијом од 9. (21.) априла 1879., те да је по томе конвенција ова правни и законити темељ свијем онијем мјерама, од стране управне власти ове земље предузетим, које би се дотицале државоправног положаја запосједнутијех земаља, — дакле правни основ и овом закону војничком;

узевши у обзир да је поменутом аустро-угарско-турском конвенцијом од 9. (21.) априла 1879. посебно изречено, „да окупација Босне и Херцеговине не дира суве-

ренитетска права Њег. Велич. Султана над овијем покрајина-
ма”, те да је у смислу овог одређења и данас још суверен
овијех земаља Њег. Велич. Султан цариградски;

узевши у обзир и ту околност да је узимање војника једно од најглавнијих суверенитетских права, које би право, по мало час наведеним речима аустро-угарско-турске конвенције, припадало Њег. Велич. Султану, као суверену овијех покрајина;

узевши најзад у обзир да поменута аустро-угарско-турска конвенција и данас још ван крјепости стављена није, и да с обзиром на ово услијед обнародовања поменутог закона војничког долазе у процјеп са савешћу својом сви они, над којима би требао да се врши закон овај, пошто исти — унаточ јасном одређењу аустро-угарско-турске конвенције од 9. (21.) априла 1879. долазе у сумњу кога да сматрају сувереном овијех земаља и коме да одају заклетву вјерности подајничке, јер сваком је јасно да једна земља не може имати два суверена и да услијед овога и један народ заклетву вјерности не може давати двојици господара; — то једно с тога, а друго:

из разлога, што је мало час поменута, издавањем војничког закона пробуђена сумња у стању порушити сваку вјеру у важност и значај међународнијех уговора и у правовољност закона у опште, што све не иде ни најмање у прилог по-
богашању овдашњијех одношаја; даље

из разлога, што наш српско-православни народ за вријеме турске управе никад војника давао није; најзад

из разлога, што је обичај овај — који је у току дугог врјемена већ законом постао био — народу нашем зајамчен ц. кр. прокламацијом, приликом запосједнућа овијех земаља изданим, пошто је тамо речено да ће се уважавати права и обичаји што их је народ овијех покрајина уживао под турском управом, —

ми нијесмо у стању одступити од права, што смо га уживали под управом турском; права неизвршавања дужности војничке, — пошто с обзиром на овдје изнесене разлоге на расположај у народу нашем и на цјелокупне у овијем земљама владајуће околности не могасмо доћи до убеђења, да ће се законом овијем допринети изравнању у овијем покрајинама постојећих противности и стварцом уређењу и консолидовању овдашњијех одношаја а тијем и унапређењу земље ове.

Извршив дужност своју предајемо ствар ову високоосло-
зем. влади надајући се да ће високоиста свemu достојну по-
зорност обратити те с обзиром на изнесене разлоге нужне
мјере предузети како би нестало узрока онијех појава, што
данас оправданом зебњом пуне срца житеља земље ове.

С овом надом остајемо високославној земаљској влади
одано народом опуномоћено

22-ог новембра 1881.

у Мостару.

Српско-православно општество

Предсједник

Димитрије Билић

Подпредсједник

Михаило Аничич

Чланови: Васо Круљ, Ђорђо Радуловић, Игњат Р. Гатало,
Марко Косјерина, Никола Ј. Зец, Симо Н. Ковачевић,
Војслав В. Шола.

Други акт потписала су ова лица с овом напоменом:

„Пристајемо на предавање ове молбе:

Са срећом божијом приступио Ристо Шола, Боже помози Ри-
сто Шантић, Јово Перић, Стојан Каблар, Ђорђо Главан, Јово
Зуровац, Јово Гркoviћ, Никола Ђоровић, Илија Шаин, Симат
Мрав, Јово Солдо, Стефан Аничич, Лазар Ђирић, Мијат Ра-
довић, Јово Р. Билић, Вуко Кујкур, Ђорђо Зец, Браћа Лаки-
ћи, Ристо Павић, Сава Корак, Мирко Кашиковић, Лазар Ми-
лишић, Ђорђо Н. Семиз, Михо Лабало, Михо Пешко, Јово А.
Куртовић, Илија Докић, Михаило Додер, Сава Миловић, Јо-
ван Дугоња, Стојан Остојић, Илија Шпаравало, Перо Зура-
вац, Томо Докић, Ђуро Пеш, Алекса Куртовић, Јово Савић,
Манојло Каблар, Симо Чоловић, Лазар Јањош, Јован Баје-
вић, Гавро Томашевић, Тодор Мисита, Ристан Кујунџија, Лазар
Бољановић, Тодор Чолић, Бошко Пичета, Михо Бланић,
Јово Радић, Лазар Бајат, Стјепан Ђирић, Миће Гуровић, Ни-
кола Мићић, Ђорђа Сораић, Јово Бокун.

Ову претставку, стилски круту и дosta бирократску, са
мешањем источног и јужног наречја, написао је управитељ
српске школе и општински тајник Ђорђе Бекић. То је био
млад човек, Новосађанин, препоручен мостарској општини
нарочито од уредништва Заставе, одушевљен, пун добре во-
ље, с најлепшим особинама још неутрнуле националне ро-

мантике Милетићева доба. Био је, по мостарском речнику, мало одвише врућ и са Мостарцима заједно није био у могућности да оцени политички замашај оваквог једног акта. Свикли за време устанака 1858—1862. и од 1875—8. год. да се о свакој важнијој народној манифестацији одмах поведе рачуна и код претставника турске власти и у редовима страних конзула, они су се надали да ће и овога пута бити тако. Али су се грдно преварили. Аустрија није била исто што и Турска; нарочито Аустрија овога времена. Победница на Берлинском Конгресу, у савезу с Немачком, имајући Тајну Конвенцију са Србијом, а гледајући Русију у крви и где цара разнose сихилистичке бомбе, она није имала од кога да зашире и могла је сву своју снагу да баци на ову шаку, нездовољника. Тим лакше, што мостарски покрет са устанком који је он изазвао није прихватила не само Босна, него ни сва источна Херцеговина (Требиње, на пример, са целим Поповом).

Догађаји су се развијали овако: У лето 1881. почело је живо кретање у Кривошијама поводом припрема за увођење новог војничког закона, исто онако као и 1869. год., кад се тај покрет на истом подручју јавио први пут. У вези с тим покретом, који је тајно помагала Црна Гора, појачала се активност чета у Херцеговини, којима је главни вођ био Стојан Ковачевић. 23. октобра проглашен је војни закон за Босну и Херцеговину, који је дао повод за нове немире и чете и за претставку мостарске општине. Ова је у њој јасно изразила карактер покрета као несумњиво уперен против новог режима, коме се хтело нагласити да је његова мисија привремена и само релативна. Разумљиво је с тога, што су аустријске власти општину 20. јануара 1882. год. укинуле и цео одбор са Бекићем заједно оптужиле ради злочина сметања јавног мира, и што је, у исто време, добар број Мостараца, нарочито младића који су требали бити регрутовани, напустио куће и отишао у устанак и Црну Гору. Овога пута Мостар се ставио отворено на чело акције и изазвао покрет, који је, упркос зимњег времена, почeo да бесни одмах иза Божића.

Окружни суд у Мостару осудио је 3/15. марта 1882. год. оптужене чланове мостарске општине, а Врховни суд оснажио је ту пресуду 24. маја са неким малим изменама. Кажњени су били: Ђорђе Бекић са 12 месеци тешке тамнице и прогонством из земље као главни кривац, јер се узело да је он „читао, тумачио, разјашњавао и позивао на потписивање“ оне претставке, па је тим дражио људе на мржњу против Аустро-Угарске и покушавао да их наведе на непослушност; затим Васо Круљ са 14 месеци, што је позивао друге да потпишу претставку, што се устручавао да преда општинске списе окружном претстојнику и што је за време преузимања списа „са спрђњом гледао да понизи одредбе окружне односно ко-

тарске области“; Симо Ковачевић, Никола Зец, Марко Косјерина и Мијат Радовић са по 12 месеци, јер су позивали друге да потпишу претставку. Михаила Аничића је Окружни суд био ослободио „ради старости, примитивног одгоја и слабог разума“, али је и њега Врховни суд казнио са 12 месеци. Димитрије Билић и Војислав Шола кажњени су са по 6 месеци; први блаже с тога што је покушавао све „да се напусти инкриминирано подuzeће“, а други зато што је био непунолетан. Суд је нашао, даље, да је главни кривац и иницијатор за ову претставку био Игњат Гатало, али њему није могао судити, јер је био пребегао у Црну Гору. Исто је тако пребегао и Ђорђе Радуловић. Мијат Радовић у тај мах није био општински одборник, али се на њега окомила власт с тога, што је његов братић Ђоко Радовић био један од најборбенијих вођа у устанку, и што је и он сам био активан у спремању отпора.¹⁾

У устаничкој борби против Аустрије нарочито се истакао Мостарац Јово Мрав, и он је због тога био искључен из опште амнистије, која је била проглашена 10/22. априла 1882. године.

Година 1882. тешко је погодила српски део Мостара. Понајактивнији његови људи или допадоше тамнице или ускочише у планине или се, после угушивања устанка, пре-бијаху по Црној Гори; а они што су остали у Мостару били су скрхани и дубоко повучени. За три-четири године Мостар не даје готово никаква гласа од себе. Али, та клонулост не траје дуго. Главна карактеристика мостарске српске средине била је досад увек у томе, што се није могла лако потпуно сломити, и што су извесна ведрина и активистички дух у њој давали потстрека за нова дела. Кад су се људи почели враћати из тамница и збегова мостарска чаршија оживљује поново. Они који су страдали стоје, наравно, у првим редовима. Њихови суграђани хоће нарочито да нагласе да имају признања према жртвама које су поднели. Занимљиво је било посматрати како су се и саме власти трудиле, да их на неки начин, очигледним попуштањем са своје стране, при-

¹⁾ Д. Тунгуз-Перовић у спису Устанак херцеговачко-бокељски 1882. године, Сарајево 1922., 31—2, прича, да се „неколико дана испред Божића“ у кући Јевте Бјелобрка, по наговору с Цетиња, решило да се диге устанак. На састанку, на ком се то решило, били су присутни, сем домаћина, још: Салко Форта, Перо Тунгуз, Мијат Радовић, Јово Мрав и Ристо Шантић. Ја нисам нашао никакве потврде за тај састанак. Јевте Бјелобрка нема ни међу потписницима претставке, а ни иначе његова сарадња с Мијатом Радовићем није много вероватна. То су већ онда били огорчени противници. О устанку срп. још службено издање аустријског Генералштаба, *Der Aufstand in der Herzegowina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien, Wien 1883.* и чланак д-ра Р. Јеремића у зборнику Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење. Сарајево 1929., 71—8.

вуку и коликогод могу задовоље. Та се тенденција осећа нарочито од 1887. год. Разлог за то попуштање био је, наравно, првенствено због спољашње ситуације. У то време, због Бугарске, биле су дошле у оштар сукоб Русија и Аустрија и једно време чинило се, да је рат између њих неизбежан. Аустријским властима било је много стало до тога да се у Херцеговини, у случају рата, не јави нови покрет у вези са Црном Гором, и гледале су на све начине да поправе групе погрешке ранијег режима. Сем тога, 1888. год. имао је доћи у Босну и Херцеговину аустријски престолонаследник Рудолф. Тај пут, десет година после окупације, имао је да покаже свету како је Аустро-Угарска успела да смири те дотле по европски мир тако опасне покрајине и да тим, за сваки случај, оправда у ближој или даљој будућности евентуалну анексију. Цео тај пут промашио би, наравно, свој циљ, ако би српски елеменат Босне и Херцеговине, нарочито ове друге с Мостаром на челу, остао демонстративно пасиван или, можда, да неког јачег израза, свом нездадовољству. С тога видимо, да аустријске власти 1888. год. испуњавају мостарским Србима три крупне жеље.

Прва је била та, да је 10. фебруара распуштена општина била востостављена и то, добрым делом, баш са оним лицима, која су била осуђена 1882. Општина је том приликом добила нов устав, за који је у главном узет за основу онај из 1880. год.; нова је била важна одредба, да је општинским седницама имао права присуствовати и претставник власти.

Друга је тековина била оснивање певачког друштва Гусле, које је живо тражила мостарска омладина. Мисао о оснивању певачког друштва баш се именом „Гусле” јавила се у Мостару још 1880. год., али је могла бити остварена тек после осам година. Власти су га с почетка признале само као „црквено певачко” друштво, да му даду више верски него национални карактер. То друштво, уз које се ускоро отворила и читаоница, било је не само певачко, него и дилетантско и постало је главно средиште свега мостарског друштвеног живота. Сем честих забава друштво је нарочито имало успеха са својим селима, која су се држала обично сваке суботе, каткад са понеким предавањем а редовно са песмама и по неким, ма и једночиним, позоришним комадом. На томболама су били као згодитци само књиге, које су тако систематски ширене у наше куће.

Трећа тековина, коју су добили Мостарци, било је смењивање Грка владике Игњатија и постављање поново једног Србина, и то Херцеговца, народног мученика Леонтија Радуловића. Владика Игњатије је уложио протест, што је аустријска власт, услед промењених државних граница, спремала одвајање подручја Новопазарског Санџака од херце-

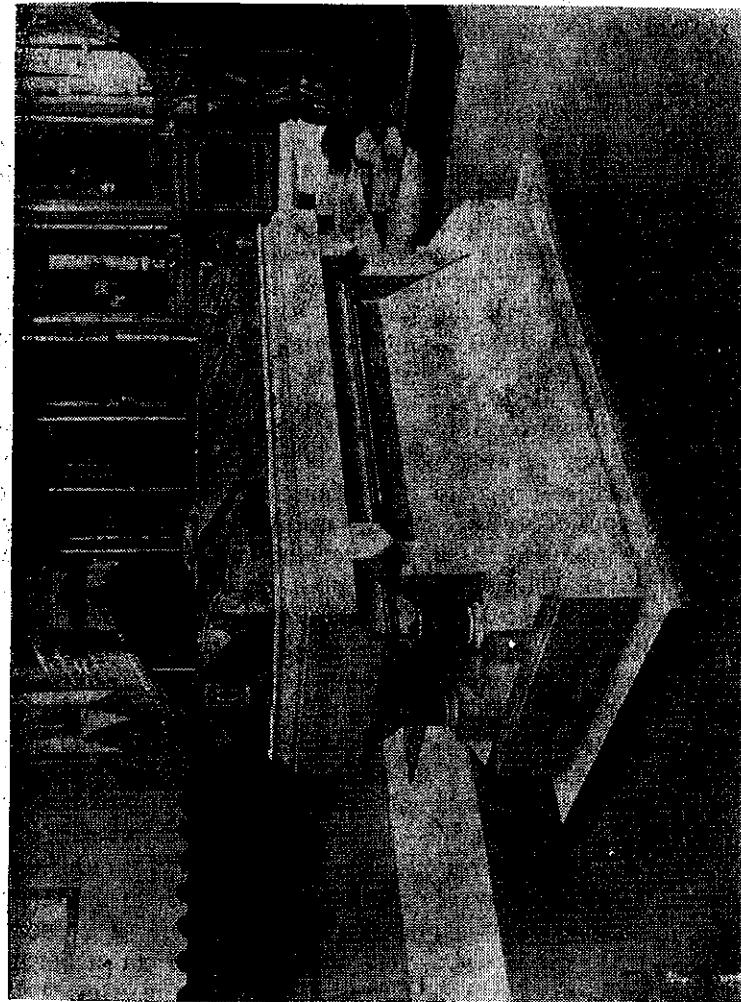

Леонтије Радуловић

говачке епархије.¹⁾ Власт је тај његов протест узела као разлог за своје незадовољство с њим и после извесних преговора са Патријаршијом успела је и да Игњатије буде пензионисан и Леонтије изабран од цариградског синода. Игњатије је добио пензију 15. фебруара 1888., а Леонтије је изабран 16. априла.

Леонтије Радуловић родио се 1835. год. у селу Туљу код Требиња, непосредно близу села Мркоњића у коме се родио последњи херцеговачки Србин владика Стеван Милутиновић-Мркоњић. Био је сестрић архимандрита Јоаникија Памучине. Код овог се школовао у Мостару 1844—9. год., па је отуд отишао у Дужи, и на краће време у Београд, где је требао да настави богословију, али се због болести морао вратити. Закалуђерио се 1856. год. и одмах потом постао јеромонах. Идуће године придружио се млади калуђер Луки Вукаловићу, који је баш у душком манастиру кренуо свој значајни устанак, и постао је његов писар. За време Вукаловићева сукоба с цетињским двором Леонтије се повукао и сишао у Дубровник, одакле су га аустријске власти фебруара 1862., с још неким емигрантима, склониле у Задар. То бављење му је било од знатне користи, јер је у тамошњој богословији могао у извесној мери попунити своје знање. После склопљеног мира вратио се у Дужи и био је наскоро изабран за мостарског пароха на место умрлог Прокошића Чокорила. Ту је остао све док није био затворен на почетку 1870. године и послан у прогонство, у Африку. Тамо је, како напред рекосмо, остао до 1876. године када је био помилован са осталим својим друговима. Турска влада изгледа да се надала да би помоћу њега и његових другова могла утицати на смиривање духовца у Херцеговини, али их је та нада потпуно преварила. Одмах по искрцавању у Дубровнику Леонтије и оба му друга прећоше у Црну Гору и ту су остали све до окупације. Кад се вратио у Мостар добио је 1879. год. чин архимандрита и постао тајник митрополитов. Али се није дugo смирио. Године 1882. био је и он затворен са својим пријатељима из мостарске општине и после упућен у затвор у Осијек. Кад се радило о томе, да се у мостарску митрополију доведе Србин владика народно расположење било је готово сво за Леонтија, и аустријске власти, мада нерадо, пристале су најзад на његову кандидатуру. За митрополита је био посвећен 1. маја 1888. год. Али на свом новом положају Леонтије није издржао ни пола године. После тешког боловања он је 12. октобра 1888. умро, искрено ожажен. У знак захвалности за његова дела и страдања мостарски Срби су га сахранили у

¹⁾ То је извршено коначно тек 1894. год. издавањем подручја Пљевља и Пријепоља.

Гроб Леонтија Радуловића

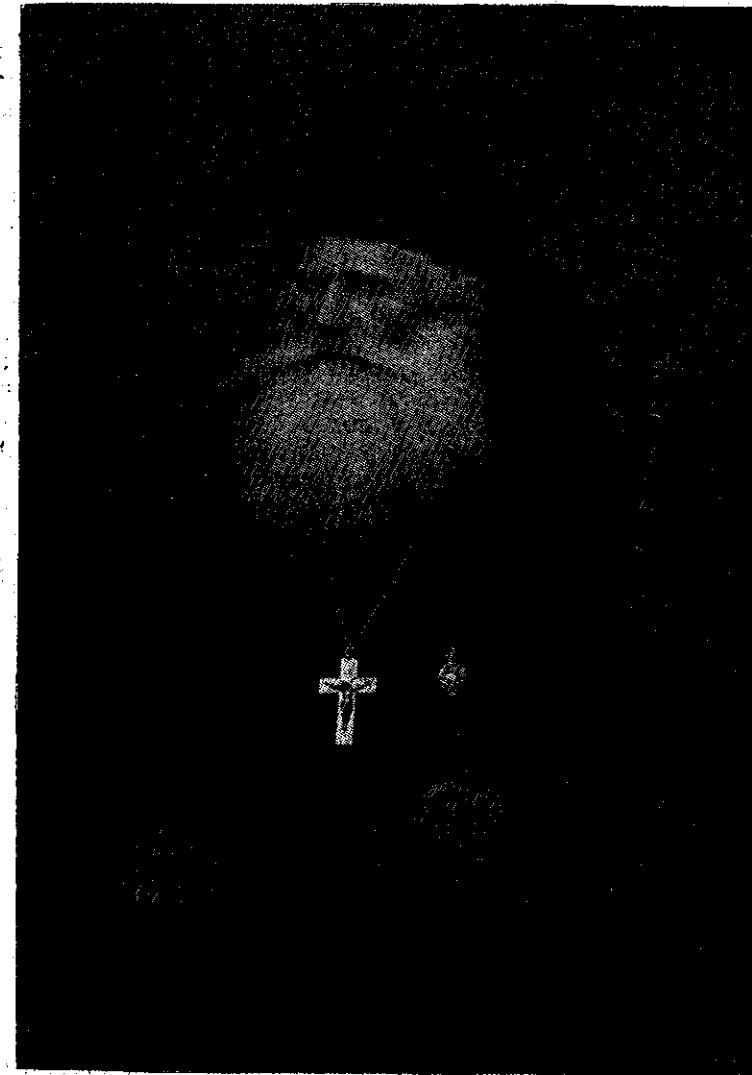
новој цркви, одмах испод владичанског стола, обележивши му гроб једним лепим уметничким саркофагом који је радио вајар Јован Рендић.¹⁾

Његов наследник постао је његов стари друг и сапатник, житомишљијски архимандрит Серафим Перовић.²⁾ И Серафим је био пореклом из требињске околине, из села Гопице, у коме се родио 22. јуна 1827. Као младић дошао је у манастир Дужи, свом стрицу игуману Паргенију, и ту је остао припремајући се за калуђерски позив. Закалуђерио се 1848. год. Заузимањем дубровачког проте, честитог Ђорђа Николајевића, примљена су била у београдску богословију 1853. год. два млада душка калуђера, Серафим и Нићифор Дучић. По повратку из Београда, после свршене школе, млади калуђери су били оберучке дочекани; око њих су се просто отимали. Њихов рад око оснивања духовне школе приказали смо напред и истакли нарочито ревност Серафимову; Нићифор Дучић био је несталнији тип и имао је много више световњачких него духовничких амбиција. Серафим је 1864. године постао архимандрит, а у свом манастиру је остао од 1858—1870. Да нађе прихода за своју школу и манастир он је од 1864—6. год. провео у Русији и Србији, где се користио и духовно и материјално. Кад се, заједно са Леонтијем, вратио из Фезана и Црне Горе, он је опет цело време од 1878—1888. провео у Житомишљију, трудећи се да подигне за време устанка прилично запуштени манастир. 14. фебруара 1889. постављен је Серафим за херцеговачког митрополита, а 16. априла био је посвећен. На том положају он је остао све до своје смрти, 17. фебруара 1903. Сахрањен је у цркви житомишљијског манастира, који је доиста много задужио својим радом. Крај живота није му иначе био много пријатан. У старости он је био изгубио много, од своје старе борбености, а постао је подложан и извесним утицајима људи, који нису имали увек много скрупула. За време автономне борбе место да иде са својим народом, он се нашао на страни аустријске владе. У борби која се развила, а о којој ће одмах за овим бити мало више говора, он је показивао нежељену упорност, која је довела, најпосле, дотле да је већи део народа почeo да избегава цркву и да прекине све везе са човеком, који је имао тако лепу прошлост за собом.

За његовог времена, 25. маја 1897., отпочела је рад прва конзисторија у Херцеговини.

¹⁾ С. Пјешчић, Митрополит Л. Радуловић. Шематизам за 1890., 109—121.

²⁾ Патријије Поповић, Серафим Перовић. Сарајево 1890.

Серафим Перовић

XI

Автономна борба

Мостар се од осамдесетих година XIX века осетно развио. Железничка пруга спојила га је најпре са Метковићем, па после са Сарајевом, и то је граду дало нов полет. Велики нови мост, довршен 1885. год., олакшавао је промет у далеко већој мери него што је био случај са старим, преко кога нису могла лако прелазити теже натоварена кола. Поправили су се стари и дogradiли нови путеви који су Мостар спајали у свима правцима. Он је привлачио не само сва места Херцеговине, сем далеког Требиња, него и сва јужна места травничке области све до Лијевна и Бugoјna. Аустријске власти, одмах од почетка, почеле су правити велике логоре у самом граду и утврђења на свима стратешки важнијим тачкама око њега. У самом граду смештена је команда целе једне дивизије и уз њу посебне артиљериске и тврђавне формације. Из свих тих разлога промет је у Мостару постао врло јак и трговина је осетно оживела. Она је била, готово сва, у рукама православних, нарочито трговина са унутрашњошћу. Многе мостарске трговачке куће отварале су тих година своје филијале у Невесињу, Гацку, Дувну, Чапљини, Метковићу; кирициски каравани, којима је роба преношена још деведесетих година, закрчивали су улице пред извесним већим радњама. Јачање благостања опажало се на први поглед. Још од шездесетих година старе ћепењке почеле су све више замењивати по приморском обичају зидане тврде камене магазе, са обликом, у полукругу грађеним доворатницима, са гвозденим или гвожђем окованим вратима и са дебелим демирима на прозорима. Неке, праве газдинске, као Околишева на Великој Тепи, имају и по један спрат изнад магазе, чак са балконом. Такав, врло леп, низ магаза налазио се на путу, који је водио са Велике Тепе на стари мост. Од деведесетих година те магазе почињу да потискују грађевине средњевропског типа, са великим прозорима и излозима, зидане ређе саме за се, као раније, него као саставни део једноспратних и двоспратних кућа за станововање. Наши људи, који су раније становали у стрмим Бјелушинама, силазе постепено у доње махале, а понајвише у саму главну улицу, из које су се раније уклањали због страха од неприлика с муслиманима. Раније с муслиманима измешани Бранковац постаје све више српски, и то леп крај. Цела варош се све више изграђивала; на западној страни, од новог моста до Балиновца, развио се нов део града са најважнијим јавним зградама, са много вила и са много више зеленила и удобности него што га има стари Мостар.

С тим привредним напретком у вези у граду се осећа и живљи духовни интерес. Од средине осамдесетих година,

управо јод 1886—8. године, почињу свој с почетка врло скромни рад нови мостарски књижевници Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић, који од Мостара стварају постепено живо и признато књижевно средиште. На књижевни рад они су се дали после читања познатих дечијих листова тога времена, Невена и Голуба, и сами још врло млади, тек изашли из детињства, па су полако улазили у књижевне листове, правећи тако читаву своју књижевну генезу јавно, пред очима целе публике. У ствари књижевни самоуци, без иког старијег у граду који би их упутио, они су ипак напредовали видно трудећи се поштено да се развију и постигли су успехе који заслужују свако признање. Постали су занимљиви и важни не само по том што су први кренули нов књижевни живот у Мостару и целој Херцеговини, него још више по том што су дали неколико ствари апсолутне књижевне вредности које остају. Ми о тим стварима не можемо говорити подробније у овом прегледу који је историски а не књижевни; споменућемо само, да је преко њих и Мостар био уведен у књижевност не само као једно њено ново средиште него и као њен објекат. Најпосле, треба истакнути, да су ови наши књижевници били веома активни и у националним установама и једно их време буквально држали на својим леђима.

Године 1890. Владимир Радовић отвара прву српску књижару и штампарију у Мостару. Услови под којима је имао да ради и шири српску књигу нису били много лаки. Власти су будно пазиле да се не провуче у град која забрањена књига, а нарочито књига из Србије. Кад је 1860. год. дошао у Мостар неки Хаџи Коста Београђанин продајући књиге, њега су турске власти затвориле без икаквих обзира.¹⁾ Ни код аустријских није било увек много боље. Сви важнији српски политички листови, чак и они из Аустро-Угарске, као Застава, Србобран, Српски Глас а после и други, па чак и близки *Dubrovnik*, били су забрањени, а од књижевних нарочито се пазило на Дело, у ком је било објављивано неколико по Аустрију неповољних чланака, оригиналних и преведених, о приликама у Босни и Херцеговини. Радовићева књижара издала је, под уредништвом С. Ђоровића, две књиге календара *Неретљанина* за 1894. и 1895. год. као први књижевни зборник мостарске средине. Већ идуће године, 1896., кренули су А. Шантић и С. Ђоровић књижевни лист Зору, која је излазила до краја 1901. године. Око Зоре окупљао се леп број омладине, и оне која је у Мостару рођена и оне која се ту нашла са службом и иначе. Ту беху Јован Дучић, уредник листа 1898—9.; Атанасије Шола, уредник од 1900—1901.; Јован Протић, Милан Ђуковић, Стеван Жакула, па Осман Ђикић који први од мостарских мусли-

¹⁾ Српски Дневник 1860.. бр. 20.

мана улази у српску књижевност. Сем мушких у Зори је сарађивала са преводима из руског и једна дама, Вујосава Иванишевићева; исто тако прва из наше средине. Зора је успела да окупи као сараднике готово све најбоље српске писце оног времена; Мостар ради ње и његове активне књижевне групе постаје и место, у које су често и радо свраћали писци са разних наших страна. Интерес за књижевне и духовне покрете осећао се тада у целој мостарској средини веома живо. Г. Павле Поповић, који се у два три наврата бавио у Мостару, долазио у везе с људима и видео ствари, писао је са признањем о Зорином успеху још 1902. год. кад је мостарски пример стављао за углед дубровачком Срђу: „Ено шта је Зора учинила од Мостара: до пре неколико година, нико тачно није ни слутио да у Београду постоји нека књижевност, а данас можете наћи обичне грађане у фесу и чакширама, који ће вам са познавањем једног пажљивог читаоца, говорити о приповеткама Г. С. Сремца или есејима Г. Љ. Недића.”¹⁾ Нарочито се Зорин утицај осећао међу омладином, која се у то време школовала у Мостару и ту се огледала у књижевном раду. Неће бити случајно што је од свих босанско-херцеговачких гимназија највећи број омладинаца књижевника дошао баш из мостарске. Уз старије: Јевту Дедијера, Ристу Радуловића, Михаила Мирона, Душана Таминића, вреди нарочито поменути млађе: Перу Слијепчићу, Димитрија Митриновића, Владимира Гајиновића, Шпиру Солду, Хамзу Хуму и др. Још 1926., кад је у Мостару покушана обнова књижевног живота, враћало се на Зорине традиције, и млади Јово Бошковић кренуо је нову Зору. Из старог Зориног круга кренуо је њен издавач Ристо Кисић 1899. год. Малу Библиотеку, коју је после наставио у Сарајеву књижар И. Ђурђевић.

Сем тога, у Мостару је В. Радовић 1897. год. кренуо и један политички лист, *Српски Вјесник*, коме је уредник био његов брат Душан. Под режимом превентивне цензуре тај лист није могао да даде оно што се од њега очекивало и што је његово уредништво с почетка и намеравало. Остао је с тога прилично узак, са сувише локалном бојом, иако је све до појаве *Српске Ријечи*, 1905. године, био једини опозициони српски лист у Босни и Херцеговини.

Његова појава је у вези са почетком велике борбе за црквено-просветну автономију. Аустро-угарска управа у Босни и Херцеговини решила се од првих дана, да дотадашњу самоуправу Срба православних у питањима цркве и школе стегне што више и подвргне свом надзору и утицају. Излучила је сасвим учешће народа у избору епископа, хотећи да све кандидате што чвршће учини зависним од своје политике; ограничила је до тада слободне изборе учитеља за

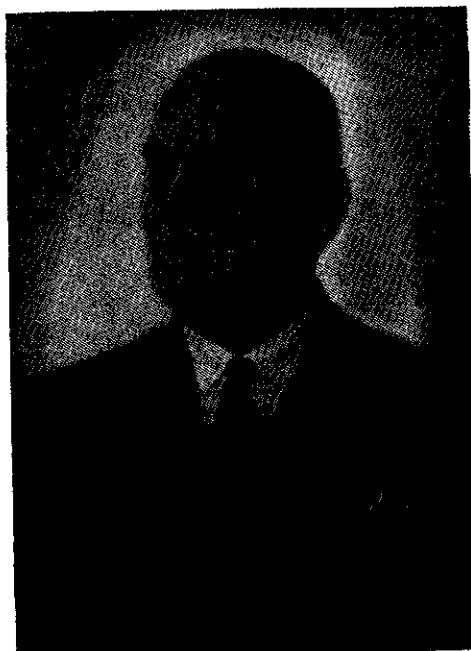
¹⁾ С. К. Гласник V, 1902., 384-5.

српске школе а непоћудне учитеље је прогонила и то обично током школског рада; уводила је систематску корупцију свештенства давањем посебних награда, помоћи и синекура; тражила је да се општинске седнице држе у присуству владиних повериеника и да се редовно пријављују унапред властима; уплатила се у сва питања, и најситнија, о којима су општинске управе дотле решавале суверено; из цркава су силом уклањане слике владарских Срба светитеља; систематски се устајало против српског имена и потискивало ћирилица чак и у службеној преписци власти са православним општинама. Непосредни повод за сукоб мостарске општине са властима било је то што је житомиљијски архимандрит Симеон Тодоровић ускратио да положи рачуне одређеним члановима мостарске општине, како је то био обичај од старине, и што им није дао да управљају манастирском школом. За тај свој поступак нашао је одмах подршке код митрополита и код власти, које су и иначе хтели да ограниче компетенцију општина. Кад се општина хтела због тога да потужи патријарху власти су то енергично забраниле. То све, а нарочито наредба власти упућена сарајевској општини 1896. год. да своје седнице мора унапред пријављивати, довело је до решења да се почне автономна борба. Први преговори о том поведени су о Духовима те године, приликом доласка мостарског певачког друштва Гусала сарајевској Слози. У јесен 1896., 14 општина Босне и Херцеговине, на челу са сарајевском и мостарском, послале су своје депутате у Беч, да поднесу цару меморандум о стању православне цркве и њених општина и да затраже поштовање својих автономних права. Тај хисториски меморандум написан је 23. новембра 1896. и предат је кабинетској канцеларији¹⁾; саму депутацију цар тога пута није хтео да прими. Мостарску делегацију сачињавали су: претседник општине Војислав Џола, Ристо Зец, Владимира Радовић, Никола Ђоровић и Пере Шантић.

Значај овог покрета био је врло велики. Иако, после искуства из 1882. године, формално ограничен на црквено-школска питања, он је у ствари био покрет националног карактера и у читавој се земљи одмах осетио као израз незадовољства против целог режима. Борба за јавно признавање српског језика против службеног босанства, тражење да се не спречава учење српске прошlostи, захтев да се престане са доношењем разних наредаба сумњивог порекла само усменим путем — све то, изражено у овом меморандуму, говорило је јасно да покрет прелази уске границе црквено-школских питања и да жели да обухвати сва питања која су погађала народну осетљивост и изазивала забринутост за народну будућност. Било је после извесне кри-

¹⁾ Босанско-херцеговачки зборник. Нови Сад 1902., 3-20.

тике, што у тај меморандум није било унесено ниједно од тешких привредних питања, која су тиштала народ, нарочито аграрно. Критика је, међутим, само делимично оправдана. Тај су мемоар поднеле црквене општине и власт им је могла на првом месту учинити замерку, да оне, говорећи о тим питањима, прекорачују свој делокруг. Друго, општине још нису биле начисто ни с тим, како ће се уопште примити и овај меморандум не само код оних на власти него и у народу и међу другим општинама. Јер, како рекосмо, при доношењу овог меморандума учествовали су претставници од само 14 општина. Политички, покрет је био не само

Бојислав Шола

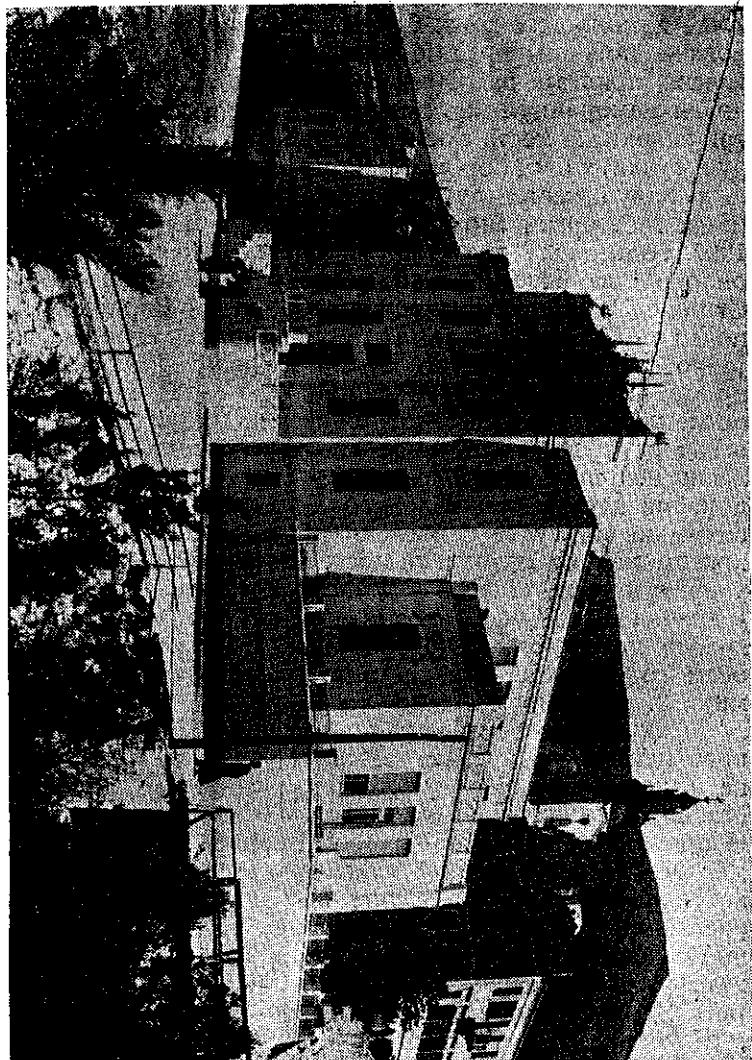
зачетак велике опозиционе борбе, него јој је у исти мах дао и известан правац. Из борбе за црквено-школску автономију развила се, природно, борба и за политичку автономију, коју ће уз православне прихватити домало и огромна већина муслимана.

Власти су јасно осетиле значај покрета и почеле су одмах са прогонима. Прва је поново распуштена мостарска општина, пошто се скупштина, коју је власт сазвала у самој полициској згради, изјавила солидарном са својим претставницима. За мостарском општином распуштена је и са-

рајевска. Али, место да то заплаши људе, оно их изазива на нов отпор. Глигорије Јефтановић, претседник сарајевске, и Војислав Шола, претседник мостарске општине, постају пријенате вође народне, уз које пристаје готово сви српски елеменат. Кад су се враћали из Беча њима су приређивани прави триумфи; људи су, из одушевљења, изрезали коње из њихових кола. Сам цар, обавештен да његово негодовање поводом предаје меморандума није имало никаквог утишка, пристаје да прими народне вође, које су му предале други меморандум као допуну првом. Митрополити су у сва три епархијска места Босне и Херцеговине (у Сарајеву, Мостару и Тузли) у овој борби стали на страну власти и покушали су да даду известан ауторитет владиним комесарима у општинама. Мостарски митрополит ишао је чак и даље. Кад су 1897. год. умрла два стара мостарска пароха, Алекса Чокорило и Васо Иvezић, он није хтео да потврди избор попа Стијепе Трифковића, идеалног борца из Сарајева, него је почeo за Мостар постављати попове по својој вољи, кршењи једно старо и освештано право града. Озлојеђени, Мостарци су на то одговорили најрадикалнијим мерама. Одмах после увођења комесаријата они су престали да иду у цркву, а сад су прекинули уопште све везе с њом. Децу су остављали некрштenu, венчања су вршена у суседним сеоским црквама где су служили „народни“ а не „намет попови“, а сахрањивали су се без свештеника и опела. Спровод је, с крстом испред мртвачког леса, уз огромно демонстративно учешће народа, ишао равно на гробље, где се са једним заједнички певаним „вјечнаја памјат“ завршавала цела погребна церемонија. Та је борба у Мостару трајала пуних осам година, све док се није извојевала тражена автономија, 3. јула 1905.

Покрету православних придружио се 1899. године и покрет муслимана, изазван отмицом једне муслиманске девојке и њеним превођењем у католичку веру. На чело покрета ставио се мостарски муфтија Али Фехми ефендија Цабић. И према њима су Двор и босанске власти употребиле исте методе као и према православним: њихови се меморандуми не уважавају, њихове се установе затварају, (мостарска киракетхана), а њихови се људи гоне. То чини, сем начелних подударања у тражењу што ширих автономија, да сарадња између православних и муслимана постаје интимнија и све јача. Удружене опозиција има огромну већину у граду и по свој земљи. То је учинило да је Мостар постао једно од најживљих и по Аустрију најопаснијих политичких средишта у земљи.

За време те борбе умро је митрополит Серафим. На његово место би постављен 8. маја 1903. Петар Зимоњић, професор богословије у Ријеци и син познатог херцеговачког војводе и јунака Богдана Зимоњића. Он је рођен у Грахову

Нова митрополија

1867. године, а замонашен, после свршених богословских студија, 1895. Он је, чим је примио управу епархије, показао много добре воље да поправи затегнуте односе између јерархије и народа и да са своје стране допринесе колико се може, да се автономна борба докрајчи што пре, и то по жељама народа.

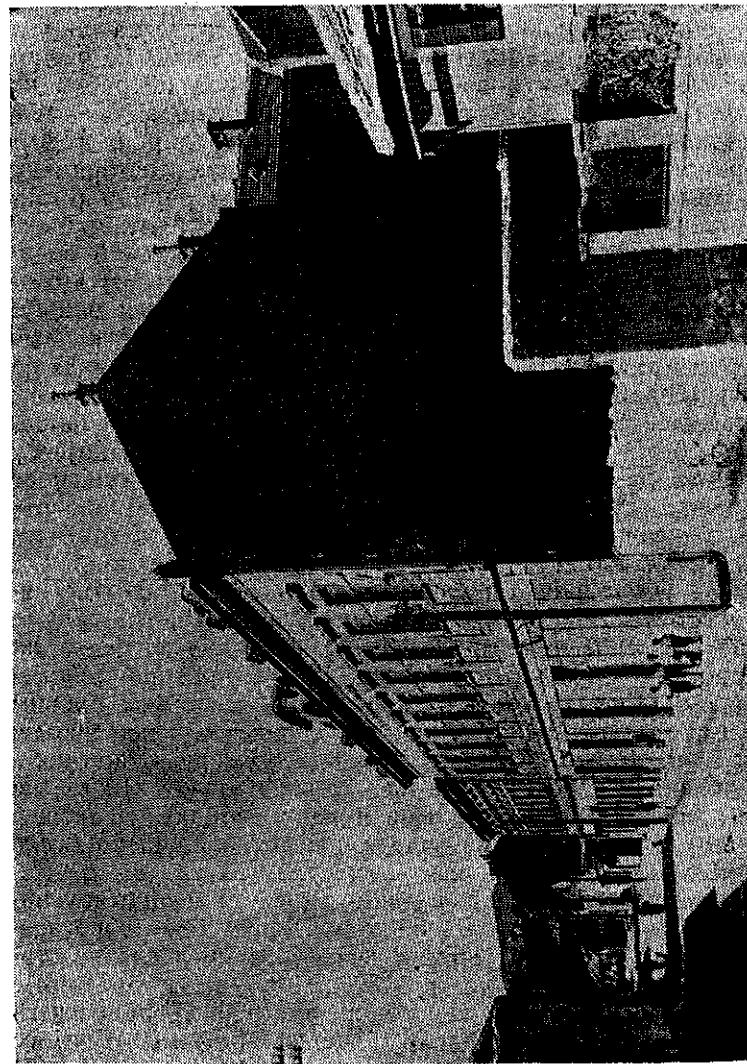
Завршетком автономне борбе народни опозициони покрет није престао; напротив, он се за њезиног трајања све више проширио и продубљивао. У борбу је од 1902. год. ушла активно и академска омладина и први нараштај српске интелигенције, који у њу уносе више социјалних и државоправних елемената. Година 1903. представља уопште веома крупан датум у нашој историји; толико крупан да означава јасно почетак једне нове епохе. У Србији нестаје династије Обреновића, а на престо долази унук Великог Вожда, Петар Карађорђевић. За његове владе Србија, у пуној националној слободи, развија у дотле готово неслућеној мери своје лепе позитивне особине, води политику широких националних концепција, и постаје идеал не само целог Српства, него и великог дела Југословенства. Исте ове, 1903. године, умро је Вењаман Калај, аустро-угарски заједнички министар финансија и од 1882. министар за Босну и Херцеговину, некрунисани краљ тих земаља. Од 1868. до 1875. год. провео је он у Србији, као аустријски конзул, и осетио је тамо врло добро интензивност српског национализма. Кад је примио управу над окупираним земљама његова се главна тежња састојала у том, да изазивањем босанског државног и националног селартизма ослаби снагу српске мисли. С тога забрањује српско а уводи босанско име, с тога избацује српске свеце из цркве, с тога не дозвољава учење српске прошлости, с тога забрањује чак *Историју Срба*, коју је он сам у младости написао. С његовом смрћу рушио се постепено и његов систем, који је, у осталом, претстављао у то доба жив анахронизам и који је било немогуће одржати. Најпосле, те године напустио је Хрватску бан Куен Хедервари, који је исто тако пашовао тамо десет година. Његовом повлачењу допринела је у знатној мери политичка активност нове српско-хрватске омладине, која проповеда идеју народног јединства и чије вође тадашњим својим радом стварају основе за плодну акцију потоње Српско-хрватске Коалиције. И омладина Босне и Херцеговине улази у те борбене редове. Она не жели више, да босанско-херцеговачко питање води у уском оквиру тих двају области, него на широкој основи, по могућности у заједници са решавањем целокупног нашег народног проблема. Тим је наша национална борба ушла у нову фазу и добила у пуном смислу речи европски значај.

И у тој новој борби Мостар заузима видно место; може се да имају скромности рећи да је он у њој

водио главну реч у свој Босни и Херцеговини. Сва главна иницијатива потиче од њега, а у њему делују и најактивније вође покрета. Ту је 1906. год. покренут први лист мусиманске опозиције, *Мусават*, под уредништвом Смаил-аге Ђемаловића. Почетком 1907. год. једна група младих интелектуалаца, др. Никола Стојановић, др. Урош Круљ, Душан Васиљевић, Васиљ Грђић, Ристо Радуловић, и још неколико другова, кренула је политички лист *Народ*, који је унео програмски много новог у наш политички живот. Добро уређени лист био је веома активан, сваки његов број значио је један мали дотађај. Борбен и непоштедан, он је, место здравичарске фразеологије, која се сретала често у нашој штампи, неповоа речитост чињеница и јасног и непосредног говора, не устручавајући се нимало да своју националну идеологију казује на начин о коме није могло бити сумње. Његова је оријентација била јасно за Београд, али у први мах преко покрајинске автономије као лакше достижног циља. Та група људи кренула је, у заједници са Хрватима и муслиманима, акцију за слободу штампе, збора и договора; а њезина је идеја била, необично важна за стање у ком се онда земља налазила, да се створи српска народна организација, која је и изведена током 1907. год. Борбени Мостар односи, у два маха, 1907. и 1908. год. одлучну победу на општинским изборима против владиних листа. И одбор српске пра-вославне општине сачињавала су од 1907. год. лица, која су имала идеологију те групе.

Веома симпатична црта у овој активности млађе народне интелигенције била је у томе, што се није ограничавала на искључиво политичку делатност. Старијим борцима се често замерало, што су, за време трајања автономне борбе, спречавали сваку иницијативу за оснивање каквог друштва или организације образложењем да „тome није вријеме“. Сматрало се, да би нова друштва значила извесно цепање снага, које би могло бити на штету главне борбе. Млађи су, напротив, потицали оснивање нових организација, од којих је *Просвјета* (основана 1902. год.) постала средиште све културне активности у земљи и установа од које је читав народ осетио вишеструке и непосредне користи. Мостар је у организацији нових српских друштава био понајактивнији; од 1902-8. год. у њему су основана: занатлиско удружење; друштво трговачке омладине; гимнастичко друштво „Обилић“, прво соколско друштво у Босни и Херцеговини; доброврорна задруга Српкиња, Побрратство. За привредно-трговачки живот било је од нарочитог значаја оснивање Српске Банке (1903. год.). Њен успешни рад кренуо је на сличну активност и читав низ других места по Босни и Херцеговини.

Мостарска српска општина, обновљена 1905. год., обратила је нарочиту пажњу на школско питање. Старе школе

Нова српска школа

ске зграде беху дотрајале, и једна и друга. Сем тога, како се српски елеменат после окупације спуштао све више из Бјелушина у доње делове града, то је мушки школа постала све неподеснија за децу која су је имала похађати. Налазила се високо, пут до ње био је напоран, нарочито за време ветрова и киша, и без могућности пуног надзора. С тога се општина решила, да подиже нове зграде за школе, једну на Луци, а другу на Царини. Иако није имала на расположењу толику суму новаца колика би била потребна за довршење тих зграда, општина се ипак одлучила да почне рад. Уздала се у покртвованост мостарских Срба и на нешто прилога са стране. И није се преварила. Мостарци су одувек били готови на личне жртве, кад се радило о општим стварима. Кад сам прелиставао књигу добротвора мостарске општине, мене је изненађивао и број људи и средства која су они давали. Све своје имање, покретно и непокретно, оставили су, по старом обичају, за цркву и школу: Ато Зец, Јован Цонлез, Ристо Бокун, Тодор Ковачевић, Петар Куртовић; кућа Јове Папагана на Шемовцу доносила је општини још од шездесетих година годишње по 100 дуката. Од времена Јоаникија Памучиће стварао се школски фонд, да би се обезбедило постојање и одржавање школа, које су се све више развијале. Год. 1892., кад је постојала опасност да се због оскудице средстава школски рад морадне ограничити, уписали су Мостарци, за један дан, на скупштини, 100.000 круна као нов фонд. Сава Јелачић дао је први код нас, 1890., једну кућу општини, да се њеним приходом на грађују сирота деца на Бадњи дан; а Михо Шантић био је први, који је 1907. год. приложио 20.000 круна за пензиони фонд српских учитеља у Мостару. Како су давали раније, тако су Мостарци учинили и овог пута. У главном њиховим прилозима подигнуте су обе нове, велике и лепе, школе, 1909. и 1910. године, примерне у сваком погледу. Стара школа уступљена је *Просвјети* за њен ћачки конвикт. Школа на Царини, звана Српски Дом, има и лепу дворану за забаве, и у њеним се просторијама налази и певачко друштво *Гусле* и *Задруга Срба* привредника.

Напредак српског православног елемента у Мостару види се и бројно. Године 1848. биле су у граду 684 православне куће, а 1856. Мостар је имао свега 2534 православна становника. Од окупације па до 1890. год. тај се број није много повећао; ове последње године било је у граду свега 827 православних дома, са 3236 душа. Год. 1900. број се попео на 860 кућа и 3961 становника; а 1912. била је 951 кућа са 4542 душама. Напредак је видан или не може да задовољи, јер не одговара нормалном прираштају. За више од шездесет година број се кућа није удвостручио, а исто тако ни њихово становништво. После рата пошло се чак унатраг; 1928. год. бројао је Мостар мање него 1912: имао је 920 кућа и 4539 становника.

XII

Рат и послератне прилике

Као једно од главних средишта опозиције Мостар је имао за време рата да претурји врло тешке дане. У жељи да што више одушеве масе за рат и распале мржњу против Србије и Срба уопште саме су власти стварале атмосферу, у којој је био могућ сваки злочин против Срба. Наручени и са дна друштва извучени харапери отпочели су хајку против њих, која се не би могла замислити ни у једној правеној држави. Рушења српских радња и домова, разбијање и пљачкање ствари, пребијање и мрџварење људи, затварање и убијање трајало је данима и месецима. У Мостару су се демонстрације организовале два пута; најпре сјутри дан по атентату, а после за време мобилизације. Ове су биле веома опаке и понављале су се за три дана, 14—16. јула. Демонстранти су чак напали, сем српских школа, и саму цркву и митрополију. Како су те демонстрације морале бити бездуне види се најбоље по том, што се мостарски бискуп, фра Алојзије Мишић, осетио побуђен да 19. јула изда посебно пастирско писмо. „Ојаћен у души”, каже он у њему, сазнао је за недела која су неки људи, заборавивши на своје хришћанске дужности, извели „поганским и управо дивљим начином”, и која је он морао да осуди.

Још више су страдали људи.¹⁾ Чим се Аустрија решила да објави рат, она је почела са затварањем свих угледнијих људи из опозиције, а нарочито свих лица која су била у тешњим везама са уредништвом *Народа* и његовом посланичком групом у босанском сабору. Сем на њих, власти су се, не без задњих прозелитских намера, биле нарочито окомиле на свештенике и учитеље. У Мостару је првих дана било затворено око 40 грађана, понајбољих: Алекса Шантић, Атанасије Шола, Светозар Ђоровић, поп Марко Поповић, др. Урош Круљ, Ристо Бошковић, Манојло Јелић, Ристо Радуловић, Лука Грђић, Чедо Милић, Смаил ага Тјемаловић, др. Мурат Сарић, поп Стеван Шиниковић, Ристо Сјеран, Ђорђо Лабало и др. После су почели да их растурују, неке у интернацију, у Арад и Нежидер и после у Жегар код Бихаћа, неке у нове затворе, а неке у војску. Мањи део би пуштен кућама, и то за краће време. Јер, чим је почело постјати јасно да ће Италија ући у рат против Аустрије, решиле су се власти да почну са евакуацијом Мостара. Мостар је било утврђено место које се имало бранити, и с тога је грађанско становништво, а у првом реду сумњиво српско,

¹⁾ Страдања Мостарац описали су: С. Ђоровић, Белешке једног таџа (Српски писци VI) и М. С. Поповић у Споменици епархије зах.-херцеговачке. Ниш 1929., 72 и д.

имало бити уклоњено из града. Та евакуација је трајала од маја до новембра 1915. године. Сем тога велики број Мостараца допао је затвора за свој рад у разним националним друштвима. Год. 1915. осуђено је неколико младих ћака и омладинаца, што су у Мостару створили „велеиздајничко“ друштво Српске ћакке омладине; то беху: Радмило и Мило-сав Грђић, Влајко Лалић, Обрад Мастиловић, Исмет Сарић, Чедо Митриновић, Богољуб Братић, Алекса Мисита, Чедо-мир Додер, Дејан Павић, Алија Драче. У великому бањаочком велеиздајничком процесу осуђен је био Чедо Милић на смрт због свог истинског соколовања, а на дванаест година тамнице Атанасије Шола, исто као соколски старешина. Као национални радници и као људи, који су имали веза са Народном Одбраном у Србији, осуђени су др. Васиљ Рундо, Божидар Зечевић, Ђорђе Обрадовић, Љубомир Мијатовић, а лежали су дugo под истрагом поп Марко Поповић и Ристо Ковачевић. И писац ове књиге био је осуђен као тајник друштва *Просвјете*. У накнадним велеиздајничким процесима страдали су још као Срби: Ибрахим Алајбеговић, који је и умро у затвору, и Салих Ђишић. Штета је што није израђена тачна статистика о том колико је све Срба страдало у Мостару за време тих силних прогона и од њихових не-посредних последица; то би, уз оне активне жртве добровољаца и бораца, какви беху светли примери Ристе Тохоља и Ристе Милићевића, био један драгоцен документ више колики је био прилог Мостара у крзи и животима за велико дело нашег Ослобођења.

Српске школе затворене су, по наредби земаљске владе, 13. октобра 1914., а сва српска друштва без разлике распуштена су или им је био забрањен рад. Чак је за годину дана, 1914-15., био обустављен и рад у мостарској државној гимназији због тога, што се у њој била развила лепа организација националистичке омладине. Ђирилица је била забрањена исто тако, и општина је, по наредби од 27. априла 1916., морала да скида натписе са основних школа, израђене у том писму.

Крај патњама дошао је 2. новембра 1918. год., када је српска војска, са победничким заставама, донела давно жељену слободу и на обале Неретве. Тешко болесни песник Мостара закликтао је тада, с одушевљењем које је било израз свих: „Хвала ти, Србијо лепа!“

Страдања од 1914—1918. године оставила су осетну пуштош у Мостару. Добар део његових активних људи пропао је физички или током рата или одмах после њега, сви пре времена. Многе куће остале су без мушких глава, а неке су се и потпуно раскућиле. Демолирање, прогонства, интернације и евакуације упропастиле су многе егзистенције, нарочито у занатлијским и радничким редовима, где се живедо у главном само од личне зараде, а погођен је био и трговачки

српски сталеж и губитком капитала и одузимањем могућности за рад. Да се невоља повећа дошла је последњих година рата и филоксера, која је уништила винограде и задала готово непоправим ударац једном од најважнијих привредних занимања и извора целе мостарске средине. С тога се, услед економске депресије, осећа данас извесна клонулост у том иначе толико активном граду. И то примећујемо не само ми, којима Мостар испуњава један добар део живота и најлепших успомена, него и други, они који су га знали кад је у њему све бректало од снаге. Госпођа Исидора Секулић писала је са пуно бола: „Мостар, до јуче још врста средишта и гледишта нашег народног живота и рада, до јуче још земилица нашег величког босанско-херцеговачког јада, до јуче још једна од првих, на прсте бројаних жика наших сјајних трагедија и наше спољашње и унутрашње револуције — данас, у овој нашој ширини, тај се Мостар смакао некуда у крај, сасушила му се жила која га је везивала за крвави, а сада решени проблем окупације и анексије, и некуда у историске и артистичке орнаменте се селе многи детаљи његовог живота који су му досад давали печате важности је тајанствености.“¹⁾

Има једна појава која и у Мостару, као и у осталој Босни и Херцеговини, много пада у очи. То је ючигледно губљење приватне иницијативе. Ова је, како смо досад видели, била једна од најпозитивнијих црта баш нашег православног елемента, потекла из живе потребе одбране и самодержања, а развијена као знак извесне самосвести и национальног поноса. Све наше установе биле су наше дело, стваране често под тешким условима не само без учешћа туђинске државе, него понекад чак са намером да се ради против ње. После Ослобођења је настало друго стање и сасвим је било природно што се наш став у многом изменио. Мисија државу не осећамо више као нешто изнад и изван нас, него као део самог себе. Разумљиво је с тога, што је брига о школи скинута са црквених општина и што се са пуним поверењем предала држави, која једини може да са ауторитетом спроводи једну линију смишљене просветне политике. Разумљива је и потреба да се физичко васпитање наше подмлатка повери директиви из једне централе. Али није разумљиво, ипак, да се све пребацује на државу и да се од ње очекује све. Приватна иницијатива са честитим побудама данас је чак потребнија него пре. После рата живот је постао сложенији, с више проблема, чак и са више криза свих врста. Социјална сарадња основни је услов за решавање питања која живот поставља и кад је држава не би оберучке привхатала њу би јој требало натурити силом јавне савести. Нас весели што видимо да се и опет у Мостару

¹⁾ Књижевни Jug III, 1919., 386.

на те ствари у извесним круговима почело од неко доба гледати правилије. Оснивање соколских сеоских чета, за које је иницијативу дала мостарска жупа, леп је доказ да се старе позитивне енергије у том граду још одржавају.

Српска православна општина у Мостару има данас мањи делокруг рада него раније. Раније српске школе постале су државне; с тим је са црквене општине отпало и старање за њихово издржавање. Приходима извесних легата, који су били намењени за школе, општина данас награђује добре а сиромашне ћаке о Св. Сави. Према томе главна брига општине посвећена је данас цркви. У овом погледу она је после рата учинила много. Оправила је, пре свега, саму цркву, која није остала поштећена приликом демонстрација 1914. године и после током рата. Општински записник чак бележи, да је црква била „дотјерана у слјед разних демонстрација и реквизиција до рушевног стања.“ Ревношћу општине црква је данас уређена беспрекорно, а обим јој је порте чак и проширен. Прилозима Мостараца добављено је 1924. год. за нову цркву шест звона места стarih која су за време рата однели Аустријанци. Задовољан свим што је видео у Мостару патријарх Димитрије — први патријарх за кога се поуздано зна да је посетио тај град — забележио је у општинској књизи добротвора 9. септембра 1924. год., како се „уверио о великој љубави црквене општине православних Срба у Мостару према нашој светој вери.“

После Ослобођења у захумско-херцеговачкој епархији учињена је знатна промена. Њезин митрополит Петар Зимоњић био је 7. новембра 1920. год. премештен на управљену митрополију дабро-босанску, у Сарајево. Мостарска владичанска столица остала је непопуњена све до 1925. године, када је за њу, 22. новембра, био изабран др. Јован Илић, секретар Св. Синода, Србијанац из нишке области, са широком богословском образованошћу. Приликом овог избора херцеговачка митрополија је сведена на епископију. Она када је Св. Сава основао у Стону била епископија; после је, по свој прилици приликом прогласа српске патријаршије и Душановог царства, попета на чин митрополије; а сасвим је сигурно да је херцеговачка митрополија са седиштем у Милешеву постојала у XV веку и отад све до XX века ни наша ни грчка патријаршија нису јој мењале титуле. Када је епископа Јована 8. марта 1926. год. у београдској саборној цркви посветио патријарх Димитрије наглашено је, да је то први пут, после укидања Пећске Патријаршије, што тај чин извршује српски патријарх за епархије Босне и Херцеговине. Епископ Јован остао је у захумско-херцеговачкој епархији до 1931. год., када је премештен на епархију баничевску. На његово место дошао је др. Симеон Станковић, професор Теолошког Факултета на београдском Универзитету, који је изабран за епископа 19. септембра 1931. године.

Српска православна општина мостарска има за собом лепу традицију ревних напора и мучних страдања. На своја дела она може са поносом да укаже. Ми верујемо да ће нови нараштаји достојно поћи за старијима. Јер док су они све што су подигли стварали у сталној борби са туђином и у тој борби увек били слабији и у ставу одбране, дотле је млађима дата могућност да раде несметано, у пуној слободи, имајући да троше своју снагу само у стваралачком послу. Једино што би желели јесте то, да се општински рад не сужава. У верски мешовитим областима за њу има задатака сваке врсте и послове које су с овомико прегалаштва водиле наше општине у прошлости не може ни једна друга организација водити са више познавања прилика и са више дугом традицијом прирођеног такта. Да ће нова времена постављати нове задатке, а да се већ и сада у наш општински рад мора унети више социјалне бриге него што је досад било, разуме се само по себи. Пут неће бити тешко погодити, кад се у рад унесе онолико добре воље и тежње за општим напретком, колико је то у Мостару у обилатој мери чињено до сада.

С А Д Р Ж А Ј:

	Страна
Предговор	3
I Најстарија прошлост града	5
II Стари Мостар	9
III Мостар у XVII и XVIII веку	17
IV Српска православна општина	34
V Грчке владике	42
VI Обнова старе цркве и Али-пашине време	47
VII Школске и културне прилике	60
VIII Културни напредак Мостара	67
IX Књижевни рад Срба у Мостару	74
X Устанци	82
XI Автономна борба	98
XII Рат и послератне прилике	109